

З. Х. Бакова

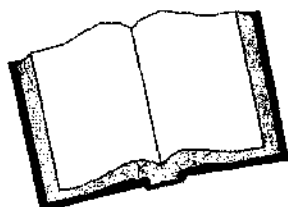
**НАУЧНЫЕ ОСНОВЫ
ШКОЛЬНОГО КУРСА
(кабардинская литература)**

Бэрбэч Хь. и цэр зезыхъэ
Къэбэрдей-Балъкъэр къэрал университет

Кабардино-Балкарский государственный университет
им. Х. М. Бербекова

Бакъ 3.

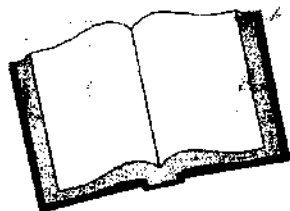
**АДЫГЭ ЛИТЕРАТУРЭМКИЭ ШКОЛ
ПРОГРАММЭХЭМРЭ ЗЭРЕДЖЭ
ТХЫЛХЭМРЭ Я ИУЭХУКИЭ**

Налшык
2007

З. Х. Бакова

**НАУЧНЫЕ ОСНОВЫ
ШКОЛЬНОГО КУРСА
(кабардинская литература)**

Нальчик
Полиграфсервис и т
2007

УДК ~~81.35~~ (075)
ББК ~~83.3~~ (2 = каба)
Б19

Рецензент:

Сонэ А., заслуженный работник культуры КБР

Составитель:

Бакова З.Х., доктор филологических наук, профессор

Бакова З.Х.

Б19 Научные основы школьного курса (кабардинская литература). – 2-е изд., доп. – Нальчик: Полиграфсервис и Т, 2007. – 68 с.

В пособии дается краткая теория научных основ школьного курса кабардинской литературы.

Издание предназначено для студентов отделения «кабардинский язык и литература» и учителей кабардинского языка и литературы.

Кабардино-Балкарский госуниверситет, 2007

ВВЕДЕНИЕ

Цель литературного образования – способствовать духовному становлению личности, формированию нравственных позиций, эстетического вкуса, совершенному владению речью.

Цель литературного образования определяет характер конкретных задач, которые решаются на уроках литературы.

На уроках литературы формируют представление о художественной литературе как искусстве слова и ее месте в культуре страны и народа; осваивают теоретические понятия, которые способствуют более глубокому постижению конкретных художественных произведений; овладевают знаниями и умениями аналитического характера; и используют различные формы общения с искусством слова для совершенствования собственной устной и письменной речи.

Решение названных задач обеспечивает высокий уровень читательского мастерства, способствует формированию гуманистического мировоззрения, эстетической культуры и оказывает ученику реальную помощь в осознании ценности окружающего мира. Логика литературного образования должна быть представлена содержанием и структурой программы по кабардинской литературе для образовательных учреждений (V–XI классов).

Литературные произведения, предназначенные для обязательного изучения

Основу содержания литературы как учебного предмета составляют чтение и изучение художественных произведений, представляющих золотой фонд кабардинской литературы. Их восприятие,

анализ, интерпретация базируются на систему историко- и теоретико-литературных знаний, на определенных способах и видах учебной деятельности.

Основными критериями отбора художественных произведений для изучения должны быть их высокая художественная ценность, гуманистическая направленность, позитивное влияние на личность ученика, соответствие задачам его развития и возрастным особенностям, а также культурно-исторические традиции и богатый опыт отечественного (не кабардинского, а российского) образования.

Материал, предлагаемый программой должен быть разбит на разделы согласно этапам развития кабардинской литературы. А на завершающем этапе основного общего образования (IX-XI классы) нужно усилить исторический аспект изучения литературы, художественные произведения нужно рассматривать в контексте эпохи, усложнить сам литературный материал, ввести произведения крупных жанров.

Инвариантную часть любой программы литературного образования (в том числе и кабардинской) представляет перечень произведений, которая допускает всегда расширение списка писательских имен и произведений, что и содействует реализации принципа вариативности в изучении литературы.

Основные, теоретические понятия, которые осваиваются в каждом классе, должны быть подчинены ведущей проблеме учебного года.

В V классе это сюжет со всеми связанными с ним понятиями: композиция, завязка, кульминация, развязка, пролог, эпилог, эпизод и др.

В VI классе – герой (литературный).

Сведения, которые дают возможность наиболее полно его представить: автобиография, имя (причина выбора), портрет, характер, речевая характеристика, диалог, монолог, герой в системе образов, авторская оценка и др.

В VIII классе – роды (эпос, лирика, драма), а также лироэпические произведения. Жанры, особенности каждого из них.

В VIII классе – жизнь истории на страницах литературы. При этом очень важно рассмотрение позиции автора. При изучении художественных произведений становится очевидным разнообразие подходов к проблеме времени. Читатель встречается с временем

изображенным, временем создания и временам чтения произведения.

В IX классе нужно дать представление об этапах развития кабардинской литературы, первое теоретическое представление об историко-литературном процессе.

В X классе нужно углубить представление об историко-литературном процессе. В этом классе желательно освоить такие понятия, как стиль писателя, литературная критика, ее роль в литературном процессе; рассмотреть вопросы взаимодействия кабардинской, балкарской, русской литературы.

В XI классе кабардинская литература доводится до сегодняшнего дня. Рассматриваются особенности современного этапа развития кабардинской литературы.

В течение учебного года каждый ученик V–IX классов выучит наизусть не менее 20 произведений (стихотворений) по собственному выбору или указанию учителя.

*Къуэр пэикъым дежкIэ къуипхъэм хуэдэщ –
Щытащ ар жагъу пасарейм.
Анэдэлъхубзэр хъуа къуипхъэнышэ –
Зы къуэфI шамэ, тетт дунейм.
Клыщокъуэ А.*

ПЭУБЛЭ ПСАЛЪЭ

Къэралым шызэхаубла зэхъуэкIыныгъэхэм (перестройкэм) и жьы хуабэ кышIихури, 1990–1994 гъэхэм дунейм кытехъауэ щытащ адыгбзэкIэ зэралзэкIа математикэ, дунейхэгъуазэ (природоведение) учебникхэр, 1–4-нэ классхэм щаджахэр. Апхуэдэуи адыгбзэкIэ кыдагъэкIауэ щытащ сабийхэр IэщIагъэ пыухыкIа гуэрхэм шыгъуазэ зэрыхуашI дидактическэ лэжыгъэхэр. ИкIукIэ лэжыгъэфI зэхубла хъуат адыгбзэм и пшIэр къэлэтыжынымкIэ. Унагъуэ Iуэху зэфIигъэкI къудей мыхъуу щIэныгъэ пыухыкIа зэрызэрагъэгъуэт IэмалыфI, «IэмэпсымэфI» хъурт. Нобэ дызэрыпсалъэ адыгбзэм хэкIуэдыкIыу гурышхъуэ уегъэщI бжыгъэщIэ псалъэхэр, къэхъукъашIэ куэдым зэреджэхэр, къуалэбзухэм, пэушхъэхэм я фIэ-шыгъэщIэхэр. НтIэ а псори тфIэмькIуэдыжу къыгшIэхъуэ щIэблэм ябгъэдилъхъэнут зи гугъу тшIа учебникхэм. ЕджакIуэ куэд бгъуэтыну кышIэкIынукуым иджыпсту мыпхуэдэ псалъэхэм я мыхъэнэхэр къыбжалэфыну: есэп щIын (решить), зэбгъуэзнатIэ (квадрат), зэпэщимэ (равносторонний треугольник), зэхуэгъэдиизыгъэ (уравнение), зэхуэдиизыгъэ (равенство), итхъэн (начертить), къутахуэ (дробь), плIанэпэбэ (многоугольник), плIанэпэ занщIэ (прямой угол), плIимэ (четыреугольник), хэлъхъэгъу (слагаемое), хы (океан), тенджыз (море), н.къ.

ГурыIуэгъуэщ, предметхэр зэрамыдж бзэм и пшIэр йохуэх, ар анэдэлъхубзэу щытми. Ар кышшышIауэ йокIуэкI адыгбзэм. Можрдэм хъарзынэ зэхъуэкIыныгъэхэм кытхуахъар зыгъэужкыыхын къарухэр лажъэрти, илъэс зытхух нэхъ дэмыкIыуи IэщIыб яшIыжаш адыгбзэкIэ зэралзэкIа учебникхэр. Дунейм нэхъ щIэныгъэшхуэ зигъу кытехъахэм зэратхамкIи зэрыжаIэмкIи, нэхъыфIыр сабийр и

анэдэлъхубзэмкIэ еджэныр араш, и акъылым зиужьыху. ЦIэныгъэ пыхуыкIа игъуэта нэужь, нэгъуэшIыбзэхэмкIи пищэ хъунуш къемыхъэлъэкIыжу. Дэ зэхэдгъэкIыну, утыку къитлъхъэну къалэн зыщытIыджыркъым ди бзэм и пшIэр шIехуэхыр, ауэ апхуэдэ щытыкIэм нува ди бзэмкIэ щылэ художественнэ литературэм шIэблэр къеджэрэ, ахэр дегъэхъахэ хъурэ а тхылъхэм, жытIэу гупсысэ кIапэ етшэжъэну дыхуейт. Абы и лъэныкъуэкIэ ди школхэм щекIуэкI лэжыгъэхэм сыткIэ сэбэп щыхъурэ адыгэ литературэмкIэ щылэ программэхэмрэ учебникхэмрэ? Абыхэм я фIагъ-леягъым куэдкIэ елыташ анэдэлъхубзэм шIэблэм хуищIыну нэмысымрэ пшIэмрэ.

Адыгэ литературэмкIэ щылэ учебникхэр Iейми фIыми къыбгурыуэн папшIэ, ахэр шIэбджыкIыну зэман умыгъэкIуэдми зэфIэкIынуш, къашти зэхуеплъ закъуэ 5-7-нэ классхэм шадж урыс литературэмкIэ учебникхэмрэ дыдейхэмрэ, жыжъэ дыIумыкIышхуэ балъкъэрхэм ейхэми ебгъапщэ хъунуш. ТIум щыгъуэми, ди жагъуэ зэрыхъуши, дыдейхэр йофэгъуэкI. Урыс учебникхэу зи гугъу тшIы классхэм ейхэр сурэт шхъуэкIэплъыкIэхэмкIэ гъэщIэрэшIаш. Я насыпш, художник-иллюстратор ахъырзэманхэр ялэщ, я шIэблэм яхуоупсэ. НтIэ ди сабийхэр мыхъуапсэу ара? Хуэмейуэ пIэрэ апхуэдэ учебникхэр я анэдэлъхубзэкIэ ялэщIэлыну?

Нобэ литераурэмкIэ щылэ программэхэмрэ школ учебникхэмрэ зэхэзылъхъахэм ялэжъауэ къышIэкIынуш яхузэфIэкIыну хъуар, ауэ лъэкIыныгъэм гъунапкъэ илэщ, арэзы ди нобэрей зэманым шыпсэхэр щымыхъукIэ, мобыхэм ялэжъам псынэщIэ хэгъуээн хуейуэ къышIэкIынуш, адэкIэ нэхъ лъаганIэм дэзышын къару шылэн шхъэкIэ. АбыкIэ жытIэну дызыхуейр мыраш. **Япэрауэ**, блэкIа лIэщыгъуэм ятха художественнэ тхыгъэхэр анализ зэрышIауэ екIуэкIар шIэпщытыкIыжыныр къалэн зыщыдмыщIмэ, «литературэм и партийностым» и бжъым дыкъышIэплъу дызэрэкIуэкIам дытетынуш. **ЕтIуанэрауэ**, хрестоматием хыхъахэмрэ абы хэгъэкIыпхъэхэмрэ еплъыжышхъэщ, литературэр искусствэу щыщыткIэ тхыгъэм псэгъэгугIэ-дахагъуэ хэлгыр гъуазэ шIауэ. **Ешанэрауэ**, произведенэ нэхъыфIу, нэхъ пIащэу учебникхэм хыхъахэр егъэджныр къэзылъхъэхэм яшыщI ахэр библиотекэхэм зэрышамыгъуэтыр. Зи гугъу тшIыхэр пIалгъэ кIыхъкIэ етIуанэу къыдагъэкIыджыркъым – араш шIэгъуэтыгъуейр. Мыбы зы хэкIыпIэ гуэр щылэщ. 9-11-нэ классхэм шадж хрестоматиехэр пIащэ дыдэу къыдэбгъэкIыныр сани-

тарнэ правило жыхуалэм идэнукуыми; ар кэзлытауэ зы классым ейр йыхытлэ е шыуэ гуэшауэ жинт шхьэхуэ ятелуу кыдэбгэккынуу кьозэгъ. Апхуэдэу яшл урыс литературэмкэ 9-11-нэ классхэм папшлэ хретиоматиехэр кышыдагэккэ.

Адэкэ кыжылапхьэщ ди зманым дэгъуэгурыклээн школ учебникхэр дилэн папшлэ иккыцкынкэ адыгэ литературэмкэ программэцлэхэр цылэн зэрыхуейр. Абыхэм ирагъуапхьэщ иужьрей шьэси 10-15-м дунейм кытехьа тхылхэм нэхьыфлу итхэр. Дэ гу зэрылыттамкэ, зи гугъу тцлы зманым кыриубыдэу я тхыгъэ кыхэхэхэр, е тхылышлэ шхьэхуэхэр кыдагэккэаш мыпхуэдэ тхаклуэхэм яйуэ: Клыцокъуэ Алим, Кэрмокъуэ Мухьэмэд, Бозий Людин, Щамырзэ Амырбий, Къагъырмэс Борис, Мафлэдз Сэрэбий, Кэрмокъуэ Хьэмид, Журт Биберд, Хьэцлыклу Хьэсэн, Хьэх Сэфарбий, Афлэунэ Лиуан, Къэжэр Хьэмид, Джэдгъэф Борис, Жылэтеж Сэлэдин, Кхьуэлүфэ Хьэчим, Иутыж Борис, Гьэунэ Борис, Сонэ Абдулчэрим, Кьущьэунэ Алексей, Бейтыгъуэн Сэфарбий, Тхьээзплэ Хьэсэн, Бештокъуэ Хьэбас, Бицу Анатола, Уэрзэей Афлик, Ацкъан Руслан, Мэзыхьэ Борис, Хьэту Петр, Мыкьуэжэ Анатола, нэгъуэщлэхми. А тхыгъэ хьарзынэхэр кышымылтыта программэхэр шыз хьуну жылэгъуейш.

Мыри кыхэлхьапхьэу кыдолгытэ. Автор коллектив лъэрызехьэ зэшлэгъулауэ ди литературэм и тхыдэр кууэ шызэпкырыхэ зы тхылы ягъэхьэзырамэ арат, Кэбэрдей-Балъкэр кэрал университетым адыгэ литературэр шызыджжэм папшлэ. А автор лъэрызехьэ дыдэхэм ятхыжми хьунт 9-11-нэ классхэм папшлэ учебникхэр, зэшлэгъуауэ, еджаклуэм и шхьэм иримыубыдэн информацэ лейхэр имыту.

Адэкэ шхьэхуэ-шхьэхуэу дакытеувылэнц программэмрэ школ учебникхэмрэ яхэтлэагъуэ ныкьусаныгъэ шхьэхуэхэм иккы ахэр гьээзклэужа зэрыхьуну кьэтлытэхэм. Абы шыгъуэми дэ дызэреплтым нэхь пэж шымылэу кьэдгъэувыркыым, атлэ «удын зэхэдзэ нэхьрэ. Йыхьэ зэхэдзэ» жыхуалэраши, йуэхум ехьэллэ гупсысэ шхьэхуэхэр кьэдгъэлагъуэ кьудейуэ кьэлытапхьэщ.

I. УЭРЫЛУАТЭР – ШКОЛЫМ

Мы Һыхэм дэ дыштыпсэлтыхынуш адыгэ Һуэрылуатэм шыңц произведенэхэр VII-VIII классхэм хузэхалъха хрестоматиехэм хэгъува зэрыхым, абы фӀагыу е шыщӀэныгъу дэтӀагъухэм, зэрырагъэдж щыкӀэм, абыхэм ехьэлӀауэ, языныкъуэхэм деж, дэ дилэ ҺуэхуеплъыкӀэхэм.

ГъащӀэм и гъуджкӀэ йоджэ Һуэрылуатэм. Дауи, апхуэдэу шымытамэ, ар цыхубэм кыгъэщӀынутэкъым. Псысэри, уэрэдри, хыбарри цыхум кышщӀыгъэщӀар и гурылъымрэ и гурыгъу-гурыщӀэмрэ илуэтэн шхьэкӀэщ, ахэраш нобэрей щӀэблэр дӀагъ итахэм я дунейм зэрышыгъуазэр. Араш Һуэрылуатэм и мыхьэнэр щӀэныр: ар лъэпкъым и тхыдэ пэлыгътэщ. Адыгэ Һуэрылуатэм, псалъэм папщӀэ, пасэрей уэрэдыжхэмрэ хыбарыжхэмрэ мыхьэнэ ин зэрӀэр нэрылъагъу ишӀаш Нэгумэ Шорэ и Ӏэдакъэ кышщӀэкла тхылъым – «Адыгэ лъэпкъым и тхыдэм». Абы Шорэ лъабжъэ хуишӀар «къэбэрдейхэм къӀауэтэж хыбарыжхэмрэ уэрэдыжхэмрэщ». Адыгэ лъэпкъхэм я тхыдэр зэфӀыгъуэвжын мурад шыщӀым, Нэгумэ Шорэ нэгъуэщӀ хэкӀыпӀэ илакъым Һуэрылуатэм фӀэкӀ. Тхыбзэ ямыӀурэ къэгъуэгурыкӀауа лъэпкъхэм я Һуэрылуатэр псэбыдэщ, тхыдэм и лъэужхэр хъума шохъу. Адыгэ тхыдэм и лъэужӀ куэд ноби кы-хэбгъуэтэнущ адыгэ Һуэрылуатэм – ар хьэкъ тщищӀаш Нэгумэ Шорэ. Ар дыдэмкӀэ шыхьэт мэхъу Хьан-Джэрий: «Адыгэхэм я Һуэрылуатэм шыхъумащ я лъэпкъ тхыдэр, щӀэблэм яшчымыгъушщӀэжауэ ноби ялуатэ пасэрей лыхъужхэм, дзэпщ цӀэрылуэхэм я хыбар». Дауи, абы кыкӀыркъым Һуэрылуатэм тхыдэм кышыхъу псор кы-зэщӀышыпэн хуейуэ. Абы и къалэныр нэгъуэщӀщ: тхыдэм и купщӀэмрэ и пэжыпӀэмрэ хъумэныр.

Һуэрылуатэм цыхубэ гъащӀэр «гъушщӀпсышщӀуэкъым» кызэрыхэщыжыр. Абы и произведенэхэм я къӀауэтэкӀэкӀэ удахьэхъу, къарыкӀ Һуэхугъуэхэр гурылуэгъуафӀэу зэрышытым кыхьэкӀэкӀэ, зэ еплъыгъуэкӀэ кыпфӀэщӀынкӀэ хъунущ ахэр цыхум и зэштегъуэуэ къагупсысауэ, арщхьэкӀэ абыхэм я къалэн нэхъышхьэр аракъым, атӀэ

абыхэм якърылыщ цыхубэм и акъылым лэщыгъуэкӀэ къы-
дэгъуегурыкӀуа, гъащӀэм куэдрэ шагъэунэхуа Ӏушагърэ ущииныгъэ-
рэ. Ахэр унэтӀащ мыхъумышлагъэм, залымыгъэм, бзаджагъэм,
пцӀым пэуу; щхьэхынагъэр, щхьэхуешагъэр ауан ящӀу; нэжыгъэм,
хьэл-щэн дахэм цыхур хуауэзщӀу.

ИщхьэмкӀэ къыжытӀахэмкӀи гу зерылъттащи, псалтэ искусс-
вэм и къежъапӀэу цыхухуэхэм къалътэ *ӀуэрыӀуатэм щӀэблэм*
къыхахынуц щӀэныгъи, гъэсэныгъи. Ар куэдкӀэ елъыта хъунуц
ӀуэрыӀуатэм и произведенэхэр къыхэхэ зэрыхъум, еджакӀуэхэм я
ныбжъыр къызэралътэм, ахэр зэрырагъэдж щӀыкӀэм. А псомкӀи
гъуазу шытын хуейр, дауи, программэхэрэщ, къыкӀэлътыкӀуэу – а
программэхэм тету, е зыгуэркӀи ебэкъуауэ, зэхалъхьа учебник-
хрестоматиехэри.

Школ программэхэр ӀуэрыӀуатэм зэрышыгугъым нэхърэ нэхъ
машӀэкъым художественнэ тхыгъэхэм еджакӀуэхэм къахуихьын ху-
ей сэбэпынагъыр, сыту жыпӀэмэ *ди щӀэблэр гъэсэнымкӀэ нэхъ мыхь-*
энзыхуэ зӀгъ предметхэм яцъиц зыщ художественнэ литературэр.
Аращ ар егъэджэныр Ӏуэхугъуэшхуэу къыщӀэуври. Абы къыхэкӀкӀэ
гулътэ хэхэ хуащӀ хабзэщ ар егъэджыным и Ӏэмал псор и нэхъыфӀу
къэгъэсэбэпа зэрыхъуным, адрей наукэхэр егъэджыным къазэ-
рыщхьэщыкӀыу абы хэлъым.

Художественнэ литературэр зыхэшӀэгъуэу, образкӀэрэ зэрытхам
къешэ абы еджэм езым и хушытыкӀэ а образхэм яхуиӀэныр. А
хушытыкӀэр езыр фӀэщхъуныгъэкӀэ, зыхэшӀэныгъэкӀэ къыпкърыхьа
мэхъу (жагъуэ е гуанэ шыхъуныгъэ, фӀагъкӀэ е дахагъкӀэ дихьэхы-
ныгъэ, гушӀэгъу, губжь, зэгуэл, хъуэпсэныгъэ, н.). Абы къыхокӀ
еджакӀуэр езыри апхуэдэ хъуным щӀэхъуэпсу, хушӀэкъуу, образ гу-
эрхэр гурылъ, мурад ищӀыныр.

ЕгъэджакӀуэм и къалэныр мис а псор акъылкӀи, гупсысэкӀи,
зыхэшӀэныгъэкӀи еджакӀуэм деж нэгъэсыныр, унэтӀыныгъэ гуэр еты-
ныр аращ. Апхуэдэу мыхъуу, еджакӀуэм и гуи и пси къымыгъэушу,
художественнэ образхэм яхуиӀэн хуей зыхэшӀэныгъэ хушытыкӀэр
имыгъуэту произведенэр яджмэ, ар псыхэкӀуадэ хъуащ, зыри
къыкӀакъым.

Ауэ Ӏуэхур нэгъуэщӀуи хъункӀэ мэхъу. ЕгъэджакӀуэр Ӏэзэу, егугъ-
уу шытми, мурадыр къехъуӀӀэн папшӀэ, иригъэдж материалым
еджакӀуэхэм щӀэныгъэ, гъэсэныгъэ къэзытын хэмылътэ,
егъэджакӀуэр утыку къинакъэ? ЛитературэмкӀэ ди учебникхэр абы и

лъэныкъуэкIэ дагъуэншэу пIэрэ? Дагъуэншэкъым, печатыр абы шIэх-шIэхыурэ зэрытесэлъыхьыр кэплъыгтэмэ. Е зы тхакIуэ шхьэхуэм и творчествэр къатщтэмэ, абы и тхыгъэхэм я нэхьыфIыпIэр къыхэхэ дауэ хьурэ?

Мыпхуэдэ Iуэхум и лъэныкъуэкIэ удын псори зытелъалтэ программэхэм лажкэ ямыIэныр хэлъщ. Сыгу жыпIэмэ, абы къышегъ-эув, псалъэм и хьэтыркIэ, тхакIуэ гуэрым и роман яджыну, тэмому, щызу зепкърахыну. АдэкIэ къалэныр гъээщIа хьуныр елътатщ хрестоматием романыр игъэува зэрыхъумрэ учебныкыр зытхым а тхыгъэр зэрызепкърихыфамрэ.

1.1. ГукIэ яусрэ гукIэ зэрахъуэ

Адыгэ IуэрыIуатэм ди школ программэхэм шIыпIэ мащIэкъым щыхухихыр, ауэ ар нэхьыбэжу шытамэ, нэхъ шхьэпэ хьун фIэкIа зэраныгъэ къишэнтэкъым. Сыт хуэдэ хьугъуэфIыгъуэ IуэрыIуатэр лъэпкъым дежкIэ? А зы упщIэм и жэуап тэмэм еттмэ, ар шIэблэм яджын хуейуэ шIыщытри убзыхуа хьунущ.

Зэрыхабзэщи, IуэрыIуатэр езыр-езыурэ дунейм къытохъэ. Араш къызэрежъар, псалъэм лапщIэ, псысэхэр, таурыхъхэр, псалъэжъхэр – ахэр цыхубэ псом я IэдакъэщIэкIщ, я ныбжъри пхуэгъбелджылы-нукъым, зэгуэр пасэрей дунейм къышежъар щыхум зэпадзыжурэ къогъуэгурыкIуэ, кIуэ пэтми заубгъуурэ нэхъ купщIафIэ мэхъу, хуэм-хуэмурэ заукъуэдий, я къуэпсхэм задз. Пасэрей дунейм къышежъа купщIэм нобэ урихьэлIэнкIэ мэхъу Iэджэу зтепщIыкIауэ. Араш дыщIрихьэлIэр зы псысэм, е хьыбарым и вариантхэр къалуэтэжауэ. (ЗэрыгурыIуэгъуэщи, вариантхэм нэхьыфIи зи мыхьэнэр нэхьыкIи яхэтынущ. Ахэр хрестоматиехэм шыхагъэувэкIэ, дауи, къыхэхыпхьэр нэхъ купщIафIэрщ, тхыдэм, пэжым нэхъ и гъунэгъуу зэхэлъхьарщ. Мис абы и лъэныкъуэкIэ убгъэдыхьэмэ, ди хрестоматиехэм дагъуэ щIахуэпщIын щыIэщ. Абыхэм иужькIэ дакытеувыIэнщ, шапхьэхэр къэтхьурэ). Вариантхэр нэхъ шызекIуэр псысэхэмрэ таурыхъхэмрэщ. Ар дыдэм уцрохьэлIэ нэхъ иужьыIуэкIэ дунейм къытехьа хьыбархэми – ахэри шалуатэ зэманымрэ зылуатэрэ елътатуэ щызтепщIыкIыр мащIэкъым.

Я гъэпсыкIэ, я купщIэ, я мыхьэнэ елътатуэ, IуэрыIуатэр лIэужьыгъуэ куэд мэхъу. Нэхъ щIэрыIуэхэм, къызэрежъэ лъандэрэ зи къуэпс мыгъужахэм ящыщ, псалъэм лапщIэ, псысэхэр, тау-

рыххэр, усыгэ зэмылзужыгъуэхэр, уэрэдхэр, псалъэжхэр, псалъэ шэрыуэхэр, къуажэххэр, хыбархэр, тхыдэжхэр, хуэхху-хэр – абыхэм ящыщ дэтхэнэри шыгъунэжщ адыгэ луэрылуатэм, ижы-ижыж лъандэрэ къадоклуэкI ахэр адыгэхэм, я гупсысэрэ я дуней еплъыкIэрэ иралуатэу, я гъащIэм и тхыдэ нагъышэу.

Адыгэхэм къагъэщIащ дуней псом щыцIэрыулэ нарт эпосыр – абы и лъабжьэр пасэрей дунейм шызэрыубыдащ, адыгэхэм зэрыжащIэи, «дунейр шымыджэмыцIэ» лъандэрэ къогъуэгурыкIуэ нарт хыбархэмрэ пшынальэхэмрэ.

Ди луэрылуатэр щыхъэт зэрытехуэуши, адыгэхэм я хэкумрэ я шхъэхуитыныгъэмрэ бий куэд къешащ, зэрыпхуакIуэ куэд къиужыгъащ адыгэ щынальэм, абыхэм драгъэкIуэкIа зауэ гуащIэхэм я лъэужь къыщызэтенащ адыгэ луэрылуатэм.

Чынтыр зи ныкъуэкъуэгъукIэ йоджэ нарт Бэдынокъуэ. Абы и закъуэкъым чынтыр зи ныкъуэкъуэгъур: нарт эпосыр къэзыгъэщIа пасэрей адыгэхэм я нэгү щIэкIащ зэрыпхуакIуэ куэдым къращIылIа лъыгъажэ зауэхэр. Пасэрей адыгэ тхыдэми луэрылуатэми шыбелджылыкъым «чынт» цIэр зытelykda лъэпкъыр – апхуэдэщIэ зезыхъа лъэпкъ ищIэркъым пасэрей тхыдэм. Нартхэм я дежкIэ бий псори чынтщ. Нарт хыбархэм къызэрыхэщымкIэ, чынтхэр зэм хым къызэпхрокI, зэ ишхэрэкIэ къыдокIуей, е къуэкIыпIэмкIэ къокIри нарт лъахэм къоужыгъэ. Нарт лъахэм, нэгъуэщIу жыпIэмэ, пасэрей адыгэхэм – снндхэм, меотхэм, зиххэм я хэкум куэдрэ къиужыгъащ хым къызэпхрыкIа зуакIуэхэри ишхэрэкIэ къыдэкIуея (къуэкIыпIэмкIэ къыкIа) зэрыпхуакIуэхэри. Тхыдэм зы щыпIэм дежи къыщыгъэ-щыркъым ахэр адыгэхэм къапэлъэшауэ. Ар щыхъэт тохуэ пасэрей адыгэхэм я шхъэр бийм хуагъэляхышэу зэрыщымытам, я псэм и пэ я шыхъыр ирагъэшу къызэрыгъуэгурыкIуам.

Адыгэ луэрылуатэм егъафIэ зауэлI хахуэр. Нарт эпосым къы-шежхэри, зауэлI хахуэм, шу шхъэмыгъазэм и образыр зэи хэкIыжакъым адыгэ луэрылуатэм. Пасэрей уэрэдыжхэхэми хыбар-рыжхэхэми шыгъунэжщ зекIуэлIым и образыр. Ар адыгэ луэрылуатэм и купщIэ нэхъышхъэхэм ящышу шытауэ къалыгтэ щIэныгъэлIхэм, псалъэм папщIэ, Къэрмокъуэ Хьэмид. Жы хууэ и унэ итIысхъэжыху е и шхъэр хилхъэху зекIуэлIыр епсыхыртэкъым, Iэшэри игъэтIылыртэкъым. Адыгэхэм къадэгъуэгурыкIуэнтэкъым апхуэдэ хыбархэр, зекIуэ хэт зэпыгурэ я дунейр къамыхатэмэ. Зэрыгурылуэгъуэуши, апхуэдэ дунейр ижы-ижыж лъандэрэ зи натIэ

адыгэхэр зауэм хуэцлауэ псэун хуей хури, я щлэблэр лыггэм шланпыкыныр кьалэн яхуэхуауэ кьеклуэклэщ. Араш адыгэ луэрыуатэм зеклуэлл хахуэр щигъафлэр, абы и шапхгэм щлэблэр шыщиггэдджыкыр.

луэрыуатэмрэ хабзэмрэ зэблаггэ дьдэщ. Тхыбзэ щамылаккэ, адыгэхэм я хабзэр зэрыхгумар луэрыуатэуш. Адыгэ хабзэклэ зэд-жэм ныбжышхуэ зэрилэм шыхгэт тохуэ нарт эпосыр, абы и пкыггуэ нэхгышхгэхэр, ди эпосым кызызыхгэщиги, пасэ дьдэу кьегъаш, пасэрей адыгэхэм – синдхэм, меотхэм, зиххэм я деж шызэфлуэвэри ллэшгыгуэ лэджэм кышхгэдэхаш, ефлакгуэ, зауэщигу, щлэблэм шапхгэрэ ггуазэрэ яхуэхуу. Щлэблэ лэджэм я акылым кылэжгаш адыгэ хабзэклэ зэджер. Адыгэ хабзэм шыхур шыхуггэм хуеушгий, лыггэм, пэжыггэм хуеггасэ – араш адыгэ хаб-зэр адыгэ луэрыуатэм зэрыщылгэгур.

луэрыуатэм мыхгэнэшхуэ илэщ тхыбзэмрэ литературэмрэ шызэфлуэвэм деж. луэрыуатэр лгабжгэрэ шапхгэрэ хуэхуаш ады-гэ литературэм. Ди литературэм и лгабжгэр зыггэтлыггэхэм – Пашлэ Бэчмырзэ, Щоджэншыкгу Алий сымэ, нэггуэщлгэми шапхгэ-рэ ггуазэрэ яхуэхуаш адыгэ луэрыуатэр: тхаклуэхэмрэ усаклуэхэмрэ кьамыггэсэбпынккэ лэмал илэкым адыгэ луэрыуатэм ллэшгыгуэ клыххэм кыпхиха художественнэ лэмалхэр, луэрыуатэр хэклпылэ хуэхуаш тхаклуэхэм, усаклуэхэм я кьалэмым кышлэклэ тхыггэ купшлэфлэ куэдым (апхуэдэ хэклпылэ ялэщ Пашлэ Бэчмырзэ, Агг-нокгуэ Лашэ я усыггэхэм я нэхгыбанлэм, Щоджэншыкгу Алий и «Кьамботрэ Лацэрэ» романым, «Мадинэ», «Кьызбрун» поэмэхэм).

Тхаклуэми усаклуэми я лэщэ нэхгышхгэр бзэраш, а бзэр луэрыуатэм ижг-ижгыж лгандэрэ ипсыхуауэ, иггэбэтауэ, иуэщлауэ кгэсащ тхыбзэрэ литературэрэ шызэфлуэвэ лгэхгэнэм.

Ллэшгыгуэрэ ныкгуэм щиггуаш адыгэ луэрыуатэр зэхуэхгэ-сын, джын зэрышладзэрэ. А луэхур псом япэ зыублахэм яшышщ Нэг-гумэ Шорэрэ Хган-Джэрийрэ. Нэгумэ Шорэ итхыжауэ ди деж кгэ-сащ пасэрей уэрэдыжг, хгыбарыжг куэд. Ахэраш абы зэхилгггэ «Адыгэ лгэпккым и тхыдэм» лгабжгэ хуэхуар. Хган-Джэрий, езыр шыхгэт зэрытехуэмккэ, итхыжауэ шыташ адыгэ уэрэдыжг куэд, ауэ абыхэм я лэрытхыр ди деж кгэсаккым. Нарт пшыналгэ зыбжанэ итхыжаш *Хгэтлохгущокгуэ Кгэзий – араш япэ адыгэ тхылыггэр зи лэдакгэ кышлэклэр: 1864 ггэм абы кыдыггэклэщ «Сосрыкгуэ и пшыналгэхэр», адыгэбзэклэ зэридзэклэ хгыбар зыбжанэ шыггуу.*

Адыгэ таурыхъ, хыбарыжъ, псалъэжъ куэд ятхыжаш Бэрсеи Умар, Адыл-Джэрий, Тамбий Пагуэ, Къэшэж Талиб, Цагъэ Нурий сыми. Адыгэ тхыбзэр зэфӀэува нэужь (XX лӀэщыгъуэм и 20-нэ, 30-нэ гъэхэм), дунейм кытехъаш адыгэ луэрылуатэр шызэхуэхъеса тхылъ зыбжанэ, абыхэм яшыщу псом япэ зи цӀэ кыйуапхъэр 1936 гъэм кыдэкӀа «Адыгэ луэрылуатэ» тхылъыриц.

Адыгэ луэрылуатэр зэхуэхъэсынм, джыным кӀаруушхуэ ирахъэллаш *Елбэд Хъэсэн, КӀэрашэ Тембот, ГъукӀамыхуэ Ӏэбубэчыр, КӀыщокъуэ Алим, Шортэн Аскэрбий, КӀуаш БетӀал, КъардэнгъушӀ Зырамыку, Налэ Заур, ХъэдэгъэлӀ Аскэр, Къэрмокъуэ Хъэмид* сымэ, нэгъуэщӀхэм. Тхылъ шызэхуэхэм шызэхуэхъэсауэрэ зыбжанэрэ кыдэкӀащ адыгэ таурыхъхэр, нарт пшыналъэхэмрэ хыбархэмрэ, псалъэжхэмрэ псалъэ шэрыгъэхэмрэ, хъуэхъухэр, кӀуажэхъхэр, усыгъэ зэмылӀэужыгъуэхэр – абыхэм кызэшӀакъуаш адыгэхэм ижъ-ижъыж лъандэрэ къадэгъуэгурыкӀуэ луэрылуатэ кӀулейм и фӀыплэр.

Тхыдэм и гъуэгуанэ кӀыхъ кызэпачаш адыгэхэм, лӀэщыгъуэ мин зыбжанэ лъандэрэ цӀэрылуэщ я хабзэкӀэ, я лӀыгъэкӀэ, я цыхугъэкӀэ, я гуащӀэрэ я щыхъкӀэ. А псом я хыбар нобэрей щӀэблэм деж къэзыхъэсам яшыщ зыщ ди луэрылуатэр. Адыгэхэм я акъылым кӀилэжьащ дуней псом шыщӀэрылуэ нарт эпос гъуээзджэр, апхуэдэуи хыбар, псысэ, таурыхъ, уэрэд, хъуэхъу, пшыналъэ телъыджэхэр–ахэр иджырей щӀэблэр зэрыгушхуэ хъун хъугъуэфӀыгъуэщ.

Илъэс мин зыбжанэ зи ныбжь адыгэ луэрылуатэм ди лъэхъэнэм кӀыхъэсащ лӀэщыгъуэ Ӏэджэм япсыхъа лушыгъэрэ акъылрэ, аращ абы и дэтхэнэ псалъэри и дэтхэнэ образри щӀэуахътыншэр. Лъэпкъым и псэкупсэ (духовнэ) хъугъуэфӀыгъуэ нэхъ лъапӀэ дыдэхэм яшыщӀ луэрылуатэр, ар лъэпкъ культурэм дежкӀэ гъуни нэзи зимылэ хэхъуапӀэщ.

ИкӀи купщӀафӀэу, художественнэ гъэлсыкӀэ лъэщкӀи узэшӀа ди луэрылуатэм шыцӀ Ӏыхъэхэр школым щегъэджа зэрыхъум адэкӀэ дытепсэлъыхъынщ.

1.2. Луэрылуатэр – 7-нэ классым

7-нэ классым яджын хуейуэ программэмкӀэ кыдет адыгэ луэрылуатэм и жанырхуэ нарт эпосым, таурыхъхэм, адыгэ хыба-

рыжхэм кыхэхэхэр. КъуэшIысокъуэ Нурхъэлий 2002 гъэм кыдыгъэкIыжа тхылъым псоми абыхэм сыхъэтий шетащ.

Программэм итщ нарт эпосыр мыпхуэдэу егъэджын хуейуэ: «Нарт эпосым шыщ пкъыгъуэхэм къалуэтэж Iуэхугъуэхэмрэ абыхэм япкърылъ гупсысэ нэхъышхэмрэ. Абыхэм хэт цыхухэм я кышхъэщыжакIуэ лIыхъужьхэр гуащIэрыпсэхэм фIуэ тIагъуу зэрыштыр. Зи хэкур псэемыблэжу зыхъумэж нарт лIыхъужьхэм я зэфIэкIымрэ я лIыгъэмрэ. Нарт эпосым шыщ пкъыгъуэхэм япкъырылъ гъэсэнэгъэ уцииныгъэ мыхъэнэр. Мыбыхэм я бзэм кыхъыгъэщхъэхукI нэщэнэу хэлъыр».

Хъыбархэр егъэджыным и пэ кыхуэу еджакIуэхэм ягу къэгъэкIыжын хуейщ нарт эпосым и тхыдэ кIэщI. АбыкIэ щхъэпэ хъунуш «Нартхэр» фIэшыгъэцIэр иIуэ Къэрмокъуэ Хъэмид кыдыгъэкIа тхылъым ди эпосымрэ ди тхыдэмрэ теухуауэ ит тхыгъэм еджакIуэхэр шыгъуазэ пщIыныр. Абы Къэрмокъуэм шыжеле мыпхуэдэу: «ИцIэныгъэм кызызрихутамкIэ, нарт эпосыр дунейпсо культурэм и фIыпIэм хохъэ.

...Иужьрей илIэсхэм дунейм кытехьащ адыгэхэми нэгъуэщI лIэпкъхэми я деж шызекIуэ нарт хъыбархэмрэ пшыналIэхэмрэ (къэбэрдейм, шэрджэсым, адыгейм, балыкхэрхэм, осетинхэм, абазэхэм, абхъазхэм, шэшэнхэм, дагъыстанхэм). Ахэр щыхъэт зэрытехъуэщи, нарт эпосыр Кавказ лIэпкъ зыбжанэм зэдайщ, дэтхэнэм дежи абы теплэз щхъэхуэрэ лабжьэ куурэ щилIэщ. АбыкIэ ззакъылэгъуш нарт эпосыр зыдж шIэныгъэлIхэм я нэхъыбапIэр ...»

Куэд щIащ адыгэ нарт эпосыр хэлущIылу зэрыхъурэ. Абы и цIэр япэ изыIуар Хъан-Джэрийрэ Нэгумэ Шорэрэщ. 1864 гъэм ХъэтIохъушокъуэ Къазий Тифлис кышшыдыгъэкIащ «Сосрыкъуэ и пшыналIэм и къедзыгъуитIрэ таурыхъитIрэ» тхылъ цIыкIур. Нарт хъыбархэр зэхуэхъэсыжынымкIэ, тхылъу кыдэгъэкIынымкIэ лэжыгъэшхуэ щекIуэкIар иужьрей илIэс шэ ныкъуэрщ. Адыгэхэм я деж шызекIуэ нарт хъыбархэр икъукIэ куэд мэхъу. Абы и щыхъэтиц адыгей шIэныгъэлI ХъэдэгъэлI Аскэр Мейкъуанэ кыншшыдыгъэкIа томиблыр.

ЕгъэджакIуэм и къалэнщ нарт хъыбархэм шыцу 5-6-нэ классхэм щаджахэр еджакIуэхэм ягу кыгъэкIыжыну: «Сосрыкъуэ и джатэмрэ и шымрэ», «Уэзырмэс нартхэр гъаблэм кызызэрыргъэлар», «Ашэмэз и пшыналIэ», «Нарт Бэдынокъуэрэ Иныжымыр», «Нартхэм я лэгъуп». «Батэрэз и пшыналIэ», нэгъуэщIхэри.

«Нартхэ я гьубжэ» хьыбарыр

I сыхьэт хухэахаш.

Урокым и мурадыр: Цыхухэм гузэвэгьуэ кьалыса нэужь, ахэр зылI и быну зэрызэкьуэувэр, абыхэм чэнджэщаклуэ, лыхьужь кьахэклиу зэрышчытар, гьубжэр кьызэрежьбар, хьыбарым хэт псалъэ гугьухэр кьагурыгьэлэуэн.

Урокым и еклуэжыкIэну дызэреплэыр

Еджаклуэхэм яжеIэн хуейш «Нартхэ я гьубжэ» хьыбарым нэмышI, нартхэм япэ дыдэу гьубжэ зэрашIам теухуа нэгьуэшI хьыбары зэрышчыIэр, я кьэлэутэкIэкIэ зэтемышхуэ. Мы хьыбарым и купшIэр хуэпхь хьунуш гьушчымырэ гьуапльэмрэ я лэзхьэнэм, гьушчымы и тхэз Лэпш, гьавэм и тхэз Тхэзгьэлэджь сымэ ягьэлэпIэу шышыта зэман жьжьэм, Iэмэпсымэхэр япэ дыдэу кьысжеям.

Хьыбарым кьылуатэр цыкIухэм кьащыгурылуэнур текстым хэт псалъэ псоми кьарыкIыр шащIэм дежш. Абы папшIэ тхыгьэм хэт псалъэ гугьухэм кьарыкIыр яжеIапхьэщ, я тетрадхэм ирегьэтхапхьэщ:

мэшыр хыхьэжырт – мэшыр джалэрт

шу гьусэ кьуэвдзэ – гьусэ хуэфшI

гьаблэ – гьавэ ямыIэу шыхьу

кьурш сыдж – кьуршым и щхьэм

мазэм сримыхэмэ – ирипызмыупшIмэ

мэшыр мэхьжьэж – мэклуэдыж

кьазшырыдзэу дикIыкIаш – дзэ хуишIаш.

Адэклэ текстым гьэхуауэ, зыхэщIэгьуэу кьеджэн хуейш. Абы кьеджэ хьунуш егьэджаклуэр е фIыуэ кьеджэ еджаклуэ гуэр. **Кьалэну шытыр** – кьеджэклэр цыкIухэм дэлэпыкьуэгьу яхуэхьун хуейш хьыбарым и гупсыс нэхьышхьэр кьагурылуэнымкIэ.

Хьыбарыр теухуаш, гузэвэгьуэ кьалысмэ, нартхэр зылI и быну зэрызэкьуэувэм. «Нартхэ я гьубжэ» хьыбарым кьызэрышчыгьэлэ-гьуамкIэ, нартхэм кьулейсызыгьэ кьалысынкIэ шынагьуэщ: кьызэрахьыжын зэрамыIэм кьыхэкIкIэ, бэв хьуа я мэшыр щхьэмыж зырызурэ кьыпачыжырт. Iуэхур кIыхьIыхь шыхьум, абыхэм мурад яшIаш жэщ мазэгьуэр кьагьэсэбэпыну. Ауэ ари кьайхьуIакьым:

ахэр мэшым зэрыхыхъу, лы фыццэ гуэрэм и Із кыхымкІэ мазэр кършым кърнѣафэрт, дунейри кыфІ хърти цыхухэр хъэсэм кыхэкыжырт. Нартхэм гүзэвэгъуэшхуэ кълъысаш мэшыр кълъауемыхълэжынкІэ. ИтІанэ ахэр Сэтэней гуащэ деж чэнджэ-шакІуэ макІуэ. Абы зэрыжиІам хуэдэу, шу гуп и гъусэу Сосрыкъуэ плъакІуэ ягъакІуэ. ЗдэкІуэм, абыхэм ялъагъу лы фыццэ Із кыхым мазэр кърнѣафэху. Сосрыкъуэ лы фыццэм пэуаш.

КъызэрыщІэкымкІэ, лы фыццэм и Іуэхури щІагъуэкым: ар мазэм иримыхэмэ, абыи и мэшыр фІэкІуэдынуш, итІанэ и лъэккыр шхын щхъэкІэ зетелэнущ.

Нартхэм кълъэгъзэжри ялъэгъуар Сэтэней хуаІуэтэжаш, Лъэпши хыбар ирагъэщІаш. Лъэпщ еуалІэри жырым мазэ кыхищІыкІаш, кълъашырыдзэуи дпкІыкыжаш, и клпэр кыгъэшри баш фІнІужаш.

Арати, Лъэпщ нартхэм гъубжэ яхуищІаш. ЕтІуанэу ищІар лы фыццэм хуигъэхъаш, и сабийхэр шхын щхъэкІэ иремыгъалІэ, жиІэри.

Лъэпщ нартхэм нэхъ ягълъаплэхэм ящыщІ. А пщІэр абы кыхуэзыхъар и ІэщІагъэрщ – гъукІэнырщ. ГъушІ ягъавэ зэрыху лъандэрэ, гъукІэхэм кълъадэгъуэгурыкІуаш а пщІэр, сыту жыпІэмэ абы псори фІэлІыкырт, ар тхъэпэлъыгъэу кълъафІэщІырти. Лъэпщ фІэмылІыкІрэ и пщІэр зымылъыгъэрэ нартхэм яхэтэкым. Абыхэм кълъазэрыфІэщІыкІэ, Лъэпщ хузэфІэмыкІын щІаэкым: гъушІ гълплар Із пцІанэкІэ еубыд. Абы ищІа джатэм мывэм я нэхъ быдэр зепеупщІ. Лъэпщ гъушІым кыхимыщІыкыф щІлэкым.

Хыбарым къызэрыхэщымкІэ, Лъэпщ икІи гушІэгъу зыхэлъ цыхуш. МжэщІэлІагъэ зылъыса цыхухэр гълблэм кърэгъэл, мэшыр къызэрахыжыну гъубжэр яхуешІри. Нартхэм нэмыщІи, абы лы фыццэ Із кыхыми гъубжэ хуешІыр, абыкІэ абыи цыхухэр гълблэм кърнѣафэлыниш, желэри.

Унэ лэжбыгъэу етын хыбарым унэм кълъащеджэну, мы утцІэхэм я жэуапри ягъэхъэзырыну:

Сыт нартхэр зэкъуэт зыщІыр?

Цыхухэм гүзэвэгъуэ кълъыса нэужь, абыхэм гъуазэ, чэнджэщІэгъу яІэн хуей?

Шынагъуэ кълъащІыщІыхъахэм кълъащІыщІыжын лыхъужь хахуэ яІэн хуей?

Цыхум ІэщІагъэ шэныр сыт щыгъуи щхъэпэу зэрыщІытыр хыбарым дгъуэ кълъащІыгълъэгъуа?

«Бэдынокъуэ и пшыналъэ»

(сыхъэтитI)

Янэ урок.

Мурადыр: Бэдынокъуэ и шыфэлIыфэкIэ, и акъылкIэ, лIыгъэкIэ адрей нартхэм зэрэфIэкIыр егъэщIэн, гъэхуауэ пшыналъэм къеджэ-фу егъэсэн.

II. Урокым и екIуэкIыкIэнур:

Нартхэр сыт шыгъуи хахуэщ, щхъэмыгъазэщ, псэемыблэжщ. «Чынтыр зи ныкъуэкъуэгъу» Бэдынокъуэ нарт хэкум и хъумакIуэщ; «лIы фIыцIэ гъушIынэ» Сосрыкъуэ нартхэ мафIэ къахуехъ; «гуузи-щэу зэкIуэцIыль» Батэрэз Гъуд къалэ екъутэ; Ашэмэз щIалэм тIуащIэр зи быдапIэ Лъэбыцэжъей хегъащIэри и адэм илъ ещIэж ... Апхуэдэ гуэркIэ мыщIэрылуэ яхэткъым нартхэм.

Нартхэм я лIыхъужьхэр псори земыфэгъуш - я хьэлкIэ, я щэнкIэ зэщхъэщокI, ауэ нэхъ шызу, нэхъ пыгыхыкIауэ зи лIыгъэр къэнаху-эхэм ящыщ зыщ Бэдынокъуэ.

Бэдынокъуэ зыхуэдэр еджакIуэхэм нэхъыфIу ящIэнымкIэ абы теухуа пшыналъэр машIэлуэщ, егъэджакIуэм и къалэнщ, абы нэмышI, цыкIухэм яжриIэну Бэдынокъуэ теухуауэ шыIэ адрей хъыбархэми я гугъу: «Бэдынокъуэ зэрапIар», «Бэдынокъуэ чынтым зэрэзуар», «Бэдынокъуэрэ и адэмрэ», «Бэдынокъуэрэ Сосрыкъуэрэ шауэгъу зэрызэхуэхуар», «Бэдынокъуэрэ Иныжымрэ», «Шужъейрэ Бэдынокъуэрэ», нэгъуэщIхэри.

Абы и ужькIэ цыкIухэм яжелэн хуейщ Бэдынокъуэ зыхуэдэр. Бэдынокъуэ зауэлIщ, «шур зыпамыщIщ», «лIыр зыпамыщIыжщ». Сыт шыгъуи Бэдынокъуэ гурэ псэкIэ лIы быдэщ, и теплъэкIэ ябга-фэщ, и акъылкIэ жаныщэщ, и Iуэху щIэнкIэ жыджэрщ. Абы и дунейр ехъ щIакIуэр и тепIэну, шыбгыр и шэтыру, уанэр и пIэщхьагъуу. Ар зекIуэлIщ, Нарт Хэкум и хъумакIуэщ, чынтыр и ныкъуэкъуэгъуш.

Бэдынокъуэ цIыху Iэдэбщ, щхъэщытхъукъым, нахуэщ, бийм пэшIэувэми хьэрэмыгъэ, гъэпIагъэ химыльхъэу къару къабзэкIэ хегъащIэ, щытху къыжраIэуи фIэфIкъым. Езы Бэдынокъуэ и щхъэ мыр хужелэж:

Сыешакиүз ефаклуэжым,
Сылэггунакиүз шауэжым,
Нарт шауэгу солыхуэ,
Ем срильыхуакиүзш,
Фым сришаклуэш.

Бэдынокүз и пшыналъэм уакыхуеджэн и пэклэ, абы хэт псалъэ гугъухэр яхуэпкърыхын хуейш:

Чынт – нартхэм я ныкгуэжгуэгу, бий, пасэрей лъэпккъыж гуэрш.

Батырыбжэ – лыхуэжхэм ираф бжэ.

Бжыцхэ дыкгуакуэ – жьитI зиI бжы, ирипыджэу.

Алыдж – зэрыхуагъэфашэмкIэ, грекхэрш.

Лы икгуэ – зи ныбжэ нэса, лы зи фыгуэ.

Шэтыр – пшыIэ.

Самыр – хэз гэса.

Псыжэ – Кубаныпш.

Тэн – Доныпс.

Саур – фэ лIэужыгуэ.

Домбейфэ – фэ быдэ (домбейм и фэ).

Бедак – псы зракIэ кумбыгэ.

Хьэрхуэрэгъу зи башэ – ныкгуэжгуэгу зи куэд.

Чо – быдапIэ, бжыхэ лъагэклэ кэхухуауэ.

Хьэдихэ – тхыпхэщIыпхэ.

Абы и ужыкIэ «Бэдынокүз и пшыналъэм» гэхуауэ, зы-хэщIэгъуэу кгахуеджауэ, еджаклуэхэм калэн яцыщIын хуейш Бэдынокүз теухуауэ цыIэ хыбархэм кеджэнхэу. Абы щхьэклэ кьагъэсэбэп хьунуш 1995 гэм кыдэкла «Нартхэр» кэбэрдей эпо-сыр (етIуанэу кыдэклижар), Кэрмокүз Хьэмид щалэггуалэм папщIэ итхыжа «Нартхэр» тхылъыр. Пшыналъэм шеджэклэ кIэлъыгъэлпъын абы хэт цIыхухэр зыхуэдэу кэзгъэлъэгъуам, кьызэрыIуэтэжа бзэм и кьулеягъым.

ЕтIуанэ урокыр.

Мурадыр: «Бэдынокүз и пшыналъэм» хэт цIыхухэр зыхуэдэр, пшыналъэм и бзэм и кьулеягъыр, егъэлеинныгъэм и щапхэу мыбы хэтхэр гъэбелджылын. Егъэлеинныгъэм теухуа гурылуэныгъэ етын.

Урокым и еклүэклүкүнүр.

Урокым и мурадхэр зэбгэххүлүн и пэ кьэщлэн хуейш еджаклүэхэр а пшыналъэм еджарэ емыджарэ. Абы папшлэ кьэбгэ-сзбэп хьунуш хрестоматием ит упшлэхэр:

1. Дэнэ Бэдынокьюэ зыдэклүар, хэт ар зыхуэзар?

2. Бэдынокьюэрэ лэхуэмрэ я псалъэмакьыр фи псалъэклэ кьэфлүэтэж.

3. Сэтэней и пшацэм Бэдынокьюэ дауэ кьыщыххуа?

4. Бэдынокьюэрэ Сэтэнейрэ я псалъэмакьыр фигу кьэвгэкьыж.

5. Нартхэ я санэхуафэм Бэдынокьюэ дауэ еблэгъа?

А упшлэхэм кьагэльгэгьуэнуш еджаклүэхэр а пшыналъэм дауэ еджами. Адэклэ гьэбелджылын хуейш Бэдынокьюэ, Сэтэней, Сэтэней и пшацэр зыхуэдэр дауэ пшыналъэм кьыщыгэльгэгьуами.

Бэдынокьюэ «Чынгыр и ныкьюэкьюэгьуш

Хьэрхуэрэгьу и башэщ...

...Япэклэ лыгьей мафлэр зыдедз,

И ужьым кьуалэбзур шохуарзэ,

Шы гушылум шэтыр шеухуэ,

Хьэ самыр клагунтлыр

И бгьунтлым шоджэгу,

И бгэз гьэсантлыр

Дамэпкьнтлым шохуарзэ....

...Пшлэгьуалэ шамылбахьэу

Шы лэххьар шамыутлпшым,

Цлалэ зэрахь гьуэгьуу

Бий зеклуаплэм кьыщеклүхь...

...Ар ефаклүэ-ешхаклүэкьым,

Лэгьунаклүэ шауэкьым,

Ем и лыххуаклүэш,

Флым и лэшаклүэш.

Тхьэлүхудми дихьэхынкьым...

...Кьуалэхэр кьеукл,

Хьуасклэр кьылүрех...

Сыт жимылами, дауэ зимышлами, ар Сэтэней и пшацэм кьыхудэхьэхакьым. Ар кьыхудэхьэхакьым Сэтэней дьдэми. Абыхэм ярытыжа жэуапым кьегэльгэгьуэ Бэдынокьюэ и гум лей зэрымьлыр, пэжу, гуанэу, лэфлү зэрыпсалъэр икли кьазэрыхуэмыгэпшлэнур.

Ахэр пэмылгэгьу Бэдынокьюэ нарт санэхуафэ здэщылэ кьуажэ-

кIэмкIэ йох. Абы и Iзуэлъауэм нартыжьхэр кышегьэлъэт, зэрыхь-
зэрий ешI. Сосрыкьуэ йодаIуэри, нартхэр лъаIуэу кыпожьэ, нар-
тыбжьы кьрат.

Бэдынокьуэ йоблагъэ,
Санэхуэбжьы кьреф,
Къэфэн Iуэхури кыльосри
Iэнэ нэзым долъей,
Iэнэр имыгъэсысу,
Шыпери иримыкIуту,
Iэнэ нэзыр кьефыхь.

Мис апхуэдэщ Бэдынокьуэ: гуапэщ, ябгэщ, лIы пхъашэщ, мы-
шынэщ. Пшынальэм дэ дыщыхуозэ нарт Iэхъуэми. Ар цIыху гуа-
пэщ, пэж жызыIэщ, кьзухьышхуи иIэкъым. Ар кьегъэлъагъуэ мы и
псалъэхэм:

Нарт хьыбар сэ ешIэн,
Махуэ псом сыIэхъуэщ,
Жэщым сыхьэдэ хьурейш.

Ауэ Бэдынокьуэ и шыфэлIыфэр игу ирихьати, абы кыжрелэ
нартхэ я санэхуафэ дэнэ шыIэми, хэт сымэ абы шIэсми. Мыри
кыпщегъуж:

Абы уеблагъэмэ,
Нартыжьхэр шызоуэ,
Джатэ кIэшIхэри я бгырыдзэш,
Лей кьуахынц, си шIалэ.

Сэтэней мы пшынальэм кызырыщыгъэлъэгъуамкIэ, ар бзыль-
хугъэ дахэщ, шIыкIафIэщ, ауэ фэрышIщ, Iэмалшыш, зыкы-
зыфIэшIыжаш, кьулейш, и муредхэр кьехьулIэнымкIэ и дахагъэр
кьэзыгъэсэбэпщ. Абы и пщацэм желэ:

Уей Сэтэней гуащэ,
Гуащэу шыIэм я лей!
Гуащэм я мыфэгъу,
Джэшыр зи гушыIэгъу,
Дыгъэ нэбзийр зи нэгъу,

Дышэр зи куэшI,
Тэджим я Мэзытхэз
Гуашэ кьатинэ,
Бэрэтинагъуэ,
Данэгъуэ Iупэ,
Щхьэщыпэ дыкьуакъуэ.

Апхуэдэш ар и пшашэм дежкIэ. Ауэ абы и бзаджагъэр, и мыгукъабзагъэр, зэрызыктыфIэщIыжыр езым и псалъэхэм кьагъэльэгъуэж:

...Сосрыкъуэ имыси,
Шу шэс шауэ сыпашI.
Сэ физми сыпумышI...
Ди уардэ лэгъунэ
ЗэгъуэкI пхуэтIыныц,
Ушydгъэщхьэукъуэныц,
Зышодгъэпсэхуныц.

Сэтэней и бзаджагъэм, и фIэрыщIагъэм зыри кьикIакъым. Абы кьыхудэхэхакъым Бэдынокъуэ.

Сэтэней и пшашэр дахэш, фэрыщIэ, зи гуашэм ешхьыжш. Ауэ абы и хьилагъэхэри Бэдынокъуэ пэльэщыркъым.

Мы пшыналъэр еджэгъуафIэ, удэзыхьэх зыщIыр и бзэм и кьулеягъырш, кьэгъэсэбэпа Iэмалхэрш.

Мыбы куэду ущрохьэлIэ эпитетхэм (хьэрхуэрэгъу и башэ, шу зыпамышI, унэ хужь лъэбышэ, бажэ зекIуэкIэ), зэгъэпщэныгъэхэм (и шабзащхьэ мэзышхуэ хуэдэш, Псыжь икIыгъуээншэр шы джабэжь хуэмышхуэ, Псэлъыхъум яутауэ я бжэлупэ псыпцIэщ, И шым и гъуэзу кьыхихур жьауэу кьыщхьэщыту), метафэрэхэм (Махуэм сыIэхьуэщ, Жэщым сыхьэдэ хьурейш, И пэкIэ лыгъей мафIэр едз, И ужьым кьуалэбзур щохуарзэ, Дамэ сэмэгум уэсыр кьышос, И дамэ ижьым дыгъэ кьышопс), гиперболэ (И шIопщ джэ макъыр Къуэ кIуэцIиблым шолу, Iэнэ нэзым кьышофэ, Джатэдтэм ирожэ, Ди санэху кIадэр кьыдокIуей – йохыж).

Егъэленныгъэм теухуа гурыIуэныгъэ

Программэм кьышыгъэльэгъуаш еджакIуэхэр гиперболэм – егъэленныгъэм шыгъуазэ шIын хуейуэ. ИшхьэкIэ зи гугъу тшIа «Бэды-

нокъуэ и пышыналъэм» къыщыгъэлъэгъуаш егъэлейныгъэм и шапхъ-эхэр. Абы теухуауэ хрестоматием ит тхыгъэр ирикъунуш, нэгъуэщӀ мыбдежым щыщӀымыгъужами.

«Лъэпщрэ жыг гуашэмрэ» хъыбарыр.
(зы сыхъэт)

Мурადыр: *ЩӀэныгъэм лъыхъуэн зырыхуейр, цӀыху Ӏэпкълъэпкъыр гъуыщӀым нэхърэ зырынэхъ быдэр, закъуэныгъэр зырыгугъур хъыбарым къыззырыцыгъэлъэгъуар къагурыгъэӀуэн, текстым гъэхуауэ къеджэфу егъэсэн.*

Хъыбарыр егъэджныным зы сыхъэт хухех. Ар егъэджныным щӀидзэн и пэ къыхуэу, егъэджакӀуэм цӀыкӀлукӀэм ягу къыгъэкӀыжын хуейш урок блэкӀам Лъэпщрэ Сэтэнейрэ зыхуэдэм шыгъуазэ зырызыщашӀар. Иджы мы хъыбарым щытлъагъунуш Лъэпщрэ Сэтэнейрэ нэгъуэщӀ цӀыхухуэу.

Лъэпщ ищӀэн имыгъуэтыжу къыщынэм, ар гуашэ псом я нэхъ Ӏуш Сэтэней деж макӀуэри йолъэлу: «Си къарур зэсхъэлӀэн къысху-эгупсыс», – жегъэри. «Сыт къыпхуэзгупсысын, – жи Сэтэней, – ежы дунейр къэкӀлукӀ, адрей цӀыхухэр зырыпсэур зэгъэлабгъуи нартхэ щӀэныгъэ гуэр къахуэхъ».

Сэтэней гуашэ и чэнджэщӀкӀэ Лъэпщ гъуыщӀ баш, вакъэ, пыӀэ ещӀри йожьэ. Ар кӀуэрт зы мазэм икӀунур зы махуэм икӀуу, зы илъ-эсым икӀунур зы мазэм икӀуу, къурш хуэзэмэ ебакъуэу, псы хуэзэмэ елъэу. Псым адрыщӀкӀэ Лъэпщ шыхуозэ тхъэлукӀуд гуп. АпхуэдизкӀэ ар абыхэм ехъуэпсати, зыгуэр къиубыдын игугъуу зыкъомрэ кърихуэкӀаш. Щымыхъужыхэм, Лъэпщ абыхэм елъэлуаш: «Тхъэр фызогъэлъэлу, физищӀысыр къызжефӀэ», – жери. Абыхэм къыжралэ ахэр Жыг Гуашэ зэритхъэлукӀудыр, икӀи ар ирагъэблагъэ. Жыг Гуашэм Лъэпщ игъэшхаш, иригъэфэри игъэгъуэлъыжаш. Нэху шауэ Гуашэр Лъэпщ елъэлуаш: «ЗыщӀыпӀи умыкӀуэу си деж къанэ», – жигъэри. Ауэ Лъэпщ идакӀым: «Сэ щӀым и гъунэр къэзгъуэту нартхэм щӀэныгъэ яхуэсхъын хуейш», – жигъэри.

Гуашэр хэмызагъуэу, Лъэпщ ежъаш. И вакъэри, и башри, и пыӀэри лэжьэху къыкӀлукӀаш, ауэ зыри имыгъуэту Жыг Гуашэ деж къэкӀуэжаш.

«Сэ жысӀам уедӀуауэ, шытамэ, нарт лъэпкъым яхурикъун щӀэныгъэ фэстынт. Апхуэдэу шыхъуакӀэ мыр фызот, – жигъэри зы

сабий дыгъэ Жыг Гуашэ Лъэпщ кыиэщильхъаш. – Мыр уи къуэщ. Сэ щлэныгъэрэ лэщлагъуэ силэр мыбы хэслъхъаш. Къэхъумэ, зэрыху флъагъунш».

Лъэпщ сабийр кыхьри къэклуэжаш. Ар яплурэ псалъэ щыхъум, нартхэм къажриаш уафэм ит шыхулагъуэр ямыгъэгъуэщэну. Сабийр зып фызхэр зыртешхъукукыды, сабий шыклур пшлантэм дэклаш. Щамыгъуэтыжым Лъэпщ деж клуэхэщ: «Сыт тицэнур? – жалэри.

«Зы лэмал диэкъым, езым кыигъэзэжым, ди насыпш, кымыгъэзэжмэ, ди мыгъуагъэщ», - жиаш Лъэпщ.

«Лъэпщрэ Жыг Гуашэмрэ» хьыбарым деджэклэрэ дэ къэтщлаш. Щым гъунэ зэрымилэр, уафэм ис вагъуэхэр пщыхуным мыхъэнэшхуэ зэрилэр (псалъэм папщлэ, Шыхулагъуэм иригъуаззурэ гъуни нэзи зимылэ губгъуэм щыхур игъуэщыхьырккым). Апхуэдэу дэ щыгъуазэ дыхъуаш цыху лэпкълэпккыр гъуштым нэхэрэ зэрынэхъ быдэм, зи закъуэ гъуэгурыклуэм и луэху зэрымышлагъуэм.

Хьыбарым цыклухэм къагурымылуэн псалъэ е жылэклэ хэткъым. Апхуэдэу шыщытклэ текстым занщлэу къеджэ хъунуш.

Хьыбарыр къазэрыгурылуар къэпщла нэужь, унэ лэжыгъуэ цыклухэм етын хуейщ текстым гъэхуауэ къеджэфу загъэсэну, абы щлэл гупсысэ нэхьышхэхэр я тетрадым иратхэну.

Адэклэ хрестоматием кышюклуэ «Тхыдэр зи лъабжэз лыхъужыгъэ эпос» лыхъэр.

Мы разделим хуобыдэ хьыбархэр егъэдэжыным сыхъэтитху хухе. Ауэ абы щлэдзэным и нэ кыххуэу зы урок егъэклуэклын хуейуэ къыдолъытэ тхыдэр зи лъабжэз эпосым теухуа псалъэмакъ клэщлэ.

Янэ урокыр.

Мурадыр: *Тхыдэм теухуа луэрылуатэм клэщлу щыгъуазэ щлын.*

Адыгэ луэрылуатэм и куэдш тхыдэм теухуа уэрэдхэр, хьыбархэр, псалъэжхэр, гыбзэхэр. Тхыдэр зи лъабжэз хьыбархэр нэхъ зытепсэлъыхьыу шытыр адыгэхэм я нэгү щлэкла зауэхэрш. Мыбдежым ушрохъэллэ хамэщл кыккла бийхэм: Адыл, Байкъан, Араб-Хъан, Долэт-Джэрий, нэгъуэщлэхэми. Ахэр хамэщл кыккла зэрыпхуаклуэхэш. Жылэпхъэш езы адыгэхэр нэгъуэщл хэку клуэуэ шыщытар зэзэмызэххуэ зэрыщытар. Абы щыгъуэми ахэр щлэжэр хамэ мылъку къахьыну е нэгъуэщлым ищл къаубыдыну аратэкъым. Зеклуэ щлэклэуэм щхъэусыгъуэ зыбжанэ илэт.

Тхыдэм теухуа ІуэрыІуатэр лѣужьыгъуитІу зыцхъэщокІ. Зыр зытеухуар хэкум кыицхъэрыуа бийм ебэныныриц, адреір зытепсэлъыхъыр езы адыгэ тцыжъ-уэркъыжъхэм зрацІэкІыж зауэриц. Тум шыгъуи зауэм хэкІуадэр лэжъакІуэрщ, хэкужъырщ.

Тхыдэм епха ІуэрыІуатэр жанр и лъэныкъуэкІэ хыбаррэ уэрэду зэхэлъщ. Уэрэдым и закъузу къапштэмэ, къыбгурыІуэнукъым хыбарыншэу. Хыбар зимыІэ уэрэд адыгэ ІуэрыІуатэм жиІэу шытакъым. Ауэ уэрэд зимыІэ хыбар Іэджэ бгъуэтынуш.

ІуэрыІуатэм хыхъэ уэрэдыжъхэм я ныбжьыр къыпхуэхутэ-нукъым. Абыхэм къазэрыхэщыжымкІэ, адыгэм къезауэу шытахэм яшыщ чынтхэр, испыхэр, елэнхэр, франджхэр, хазархэр, авархэр, тэтэрхэр, урысхэр, нэгъуейхэр, къалмыкъхэр, тыркухэр, къэжэрхэр, нэгъуэщІхэри.

XIII–XVII лѣшыгъуэхэм адыгэ ІуэрыІуатэм къызэрыхэщыжымкІэ, увыІэгъуэ имыІэу тэтэрхэмрэ нэгъуейхэмрэ, нужькІэ кърымыдзэхэм адыгэхэр яхъуншІэ, ди цыхухэр Іисраф ящІ. «Кърымыдзэр Къэбэрдейм къызэриуар», «ХъэтІохъушокъуэмрэ хъанымрэ», «Къэнжалыщхъэ зауэр», «Жэщтеуэр», «Къэщкъэтау зауэр», «Бэхчысэрей зауэр», «Тэтэртун зауэр», нэгъуэщІхэри зытепсэлъыхъыр адыгэхэм я хэкурэ я нэмысрэ яхъумэжу тэтэрхэм, нэхъуейхэм, кърым хъаныдзэм зэрэзуарщ.

«Къэнжалыщхъэ зауэ» хыбарыр зытепсэлъыхъыжыр цыхубэм къалэта бэнэныгъэрщ. Кърымыдзэшхуэр хэкум кыхъаш. Адыгэхэр абыхэм япэлъэщыну къыщІэкІынтэкъыми Іэмал хуекІуаш. Ахэр аузым дыхъаш, кърымыдзэри абы кІэлъыкІуаш. Зы жэщ гуэрым адыгэхэм шyd мин бжыгъэ зэхуахусщ, абыхэм гъупщ кІэрапхэжри мафІэ ирадзыжаш. МафІэ къомыр бгым къехъуу шалъагъум, кърымыдзэр зэрыгъаштэри я шхъэр щІахъаш. А зэрехъжъа къомым адыгэхэр яхэлъадэри зэтраукІаш, хыбарегъашІэ фІэкІа къамыгъанзу.

Бийм шапэуvxэм нэмыщІ, нэгъуэщІ зауэхэми мащІэрэ ягъуІакъым адыгэхэр. Апхуэдэ зауэхэр кыхыкІырт пшы-уэркъхэр лыгъэ зэрымгъэхуэным, зэбиным. Абыхэм я джатэр кІрапхъуэтырт Іуэху мыхъэнэншэ дыдэм шхъэкІи. Псалъэм папщІэ, Къугъуэлъкыухэ я гуур Андзорхэ я вым епыджати, лъэпкъытІыр зэхэлъэдэжри зэзуаш. ИужькІэ а лъэпкъытІыр илъэсищэ нэблэгъэху зэбий-зэпыджу къэгъуэгурыкІуаш. Абы тражыІыхъыжаш адыгэхэм «Ер вы бжакъ-уэм къокІ» жыхуиІэ псалъэжыр.

Адыгэ ІуэрыІуатэм и мащІэкъым цыхубэм къахэкІа

лхыжыжым ирагъэкӱэкӱа бэнэныгъэр къэзылуэтэж уэрэди хыбарн. Апхуэдэщ, псалъэм папщӀэ, Андемыркӱан, Идар и къуэ Темрыкъуэ, Дамэлей, Хьэтхым и къуэ класэ, Къербэч, Гулей, нэгъуэщӀхэри.

Мы урокыр шагъэхъэзыркӀэ егъэджакӱэм кыгъэсэбэп хъунуш школхэм шаджын папщӀэ Къэрмокъуэ Хьэмид 1999 гъэм къыдигъэкӱа «Адыгэ луэрыуатэ» тхылъыр.

Етӱанэ урокыр.

«Редадэ урыс пелуанытым зэрэбэнар» хыбарыжыр темэ зыхуэхъу урокым егъэджакӱэр гугъу иригъэхьыну, ар «шэми шхуми езыгъэс» гупсысэ хидзэну къытфӀошӀ. Апхуэдэу шӀыжытӀэм щхъэусыгъуэхэр иӀэщ. Ахэр гурылуэгъуэ хъун папщӀэ, дигу къэдгъэкӀыжынщ хрестоматием ит хыбарым къытхуиуатэр кӀэщӀу.

ЖьэгъушӀэс адыгэхэм я пщышхуэ Редадэ пелуант. Абы ззехх Доныпсым адэкӀэ урыс пелуаныш шыпсэууэ. Редадэ мурад ешӀ урысыпшым ебэныну икӀи зызэщӀекъуэри йожьэ. Нэблэгъауэ, ар хуозэ адыгэ лэгъупэжъ гуэрым. Лэгъупэжъым игъэдахэркъым Редадэ ишӀа мурадыр. АрщхъэкӀэ абы и чэнджэщым емыдалуэу, Редадэ урыс пелуаным деж носри абы махуэ пщыкӀутхукӀэ шофэ, щошхэ. Итӱанэ Редадэ пелуаным жреӀэ ебэныну зэрыхуеблэгъар икӀи зэдээрэзыуэ зэпралъхъэ: текӱэм пщым и мылӱкурӀ жылэри – псори ей хъууэ.

Урыс пелуаныпшым Редаду пӀагъур къытредзэри мазих пӀалъэкӀэ къеутӀыпшыж, фӀыгъуэу бгъэдэлъыр здихьыу игъээзжын хуейуэ. Мазихри блокӀ, илӱэсри докӀри итӱанэщ Редадэ щигъээзжыр, ауэ, и насыпти, япэрей мэлыхъуэжъым къыжреӀэ урыс пелуаныпшыр талом ихъауэ.

Апхуэдэ шӀыкӀэкӀэ Редадэ ажалым къела мэхъу.

Араш хыбарым и сюжетыр. Ар Редадэ хуэдэ шӀыху шэджащэу тхыдэм зи цӀэр кыыхэнар зыгъепуд хыбару къэлъытапхъэщ. Ар кыыхош чэнджэщыфӀ емыдалуэ шӀыхуу, псалъэ итар зымыгъэпэжу. Апхуэдэ хыбар ди цӀэблэр ебгъаджэ хъурэ?

ИшхъэкӀэ кышыхэдгъэшауэ шыташ хыбарыжыжым, псысэхэм, уэрэдыжыжым вариант змылӱэужыжыгъуэхэр яӀэныр луэрыуатэм и хьэлхэм зэралъышыр. НтӀэ тхыдэм и пэжым нэхъ пэжыжьэр, гъэсэ-

ныгъэ и лъэныкъуэкӀи нэхъ лъэрымыхьыр шхъэ къыхэхыпхъэ? Ар зыгуэрт, пэжыр къызыхэщыж хьыбар щымыӀамэ, ар зэрышыӀэри дымышӀамэ.

Дэ кыдгуроӀуэ хрестоматиер зэхэзылъхьам хьыбарыр езым къызэрымьгупсысари, ар «Адыгэ ӀуэрыӀуатэ» тхылъым – илъэс щэ ныкъуэ хуэдэ япэӀэ кыдэкӀам – къызэрырихари. Ауэ абы япэжӀэ Нэгумэ Шорэ итхыжаш нэхъ пэжыр, урыс летописери щыхъэт зытехуэр. Къэдгъэлъэгъуэнш «Редадэ» хьыбарыжыр гъэӀэщӀауэ:

«Тэмтэрэкъай дзэпщым и дзэмрэ адыгэ дзэпщым и дзэмрэ зэпэу-
ваш, зэззуэну. ДзитӀыр зэпэувауэ здэщытым, адыгэ дзэпщыр – Ре-
дадэ-дзэм хокӀри Тэмтэрэкъейм я дзэпщым йопсалгъэ:

– Дзэм я лъыр шхъэ иткӀутрэ: уэрэ сэрэ дызэгъэбэни,
укъыстекӀуэмэ, си мылъкури си бынри ууейш, сыптекӀуэмэ, уи
мылъкури уи бынри сысейш.

– Хъунш, – жиӀаш тэмтэрэкъай дзэпщым.

ДзэпщитӀыр зэрыубыдри зэбонаш, адыгэ дзэпщыр текӀуэ щыхъ-
ум, тэмтэрэкъай дзэпщыр хъэджэсэӀэ къепыджри, Редадэ
къиукӀаш.

Редадэ къаукӀа нэужь, зыбжанэ дэкӀауэ, адыгэхэр зэщӀэшасэри
Тэмтэрэкъай ебгъэрыкӀуаш, къалэр зэтракӀутэри я лъапсэм псы
ирагъэжыхьыжаш, Псыжъ кыдагъэуэхри. Абы кыдежыаш «Тэмтэ-
рэкъай и махуэр къыпхукӀуэ!» («Тэмтэрэкъай ухъу!») псалъэхэр.

Редадэ теухуа хьыбар нэхъ пэжыр хрестоматием ирагъэуэв хъу-
жыкӀуэмэ, мыри а тхыгъэр зыгъэбелджылыуэ щӀыбгъу хъунут,
щӀэныгъэ къызыхахын зэрыхэлъым къыхэкӀуэ:

«Адыгэ дзэпщым, Редадэ, и цӀэмрэ абы теухуа хьыбарымрэ яхъ-
умаш адыгэ тхыдэми урыс тхыдэми. Урыс тхыдэм къызэ-
рыхэщымӀэ, Редадэ къэзыукӀар тэмтэрэкъан дзэпщ Мстиславщ.
Тмутэрэкъан пшыгъуэр, зэрыхуагъэфашэмӀэ, Тамань тесащ. Реда-
дэрэ Мстиславрэ шызэбэнар 1022 гъэрщ. Абы и ужьӀэ куэд ихы-
жакъым тмутэрэкъан пшыгъуэм – адыгэхэм зэхакъутащ. Аращ адыгэ-
хэм абы лъандэрэ къадэгъуэгурыкӀуэ псалъафэр щыхъэт зытехуэр.

Редадэ къиукӀа нэужь, урыс дзэпщым ихьыжаш абы и къуитӀ. А
тӀум къатехъукӀаш урыс лъэпкъ цӀэрыӀуэ зыбжанэ. Урыс кхъу-
хьыпщ цӀэрыӀуэ Ф.Ушаков къызыхэкӀа лъэпкъри Редадэ и къуитӀым
я зым къытехъукӀаш – абы щыхъэт тохъуэ езы адмиралыр». (Еплъ
Къэрмокъуэ Хьэмид зэхилъхьа «Адыгэ ӀуэрыӀуатэ» тхылъым и
напэӀуэцӀ 209-м деж. Апхуэдзуи иригъуазэ хъунуш Нэгумэ Шорэ

итхыжа «Адыгэ лъэпкъым и тхыдэм», Налшык, «Эльбрус», 1999 гъэ, напэкӀуэщӀ 60–61-хэм деж).

Ешанэ урокыр.

Темэр: *«Къэбэрдей щыфӀащар».*

Мурадыр: *Мы дызэрыс щыплӀэм янэу къэбэрдейхэр кыщыкӀуар егъэщӀэн, текстым гъэхуауэ къеджэсфу егъэсэн, абы хэт псалъэ гугъухэр къагурыгъэӀуэн.*

Урокыр зэрэкӀуэкӀынуыр.

«Къэбэрдей щыфӀащар» хыбарыр егъэджыным и пэ кыхуэу еджакӀуэхэм яжелэн хуейщ адыгэхэр мы иджы дызэрыс щыплӀэм кызызрыкӀуам теухуа хыбар куэд зэрыщыӀэм, мыбы Тамбий и къуэ Къэбардэ кызызрыкӀуа щыкӀэм теухуа хыбархэм зэтемыхуэу жалӀхэм.

«Адыгэ ӀуэрыӀуатэ» тхылъым итщ *Къэбэрдейм и тхыдэм теухуауэ хыбар тӀоуӀым нэблагъэ*. А хыбархэм нэхьыбзу кызызрыхэщымкӀэ, *къэбэрдейхэр мы хэкум кызышар Тамбий и къуэ Къэбардэщ*.

Зы хыбархэм Тамбий и къуэр тырку сулътӀаным еныкъуэкъу хуэри хэкур ибгынауэ жалӀ. Адрейхэм яукъуэдий Къэбардэрэ Бэлэтокъуэпщымрэ зэщыхэри япэр мыбы къэлӀпхуауэ. Ешанэхэм къаӀуэтэж хъан гуэрым и къуэм и нэр Къэбардэ ирищӀри «уи нэр изгъэщыж» жиӀу хъаныр кыщеныкъуэкъум, Тамбий и къуэр щӀэнхуэжауэ, мы хэкуми кытӀысхуауэ.

НэгъуэщӀ хыбархэми кызызралӀуэтэжымкӀэ, Къэбардэрэ Инал нэхурэ зызпашэри бий зэхуэхуауэ. А псоми я купщӀэр зыщ: мы хэку дызэрысыр адыгэхэр къэзышар Тамбий и къуэ Къэбардэрщ.

«Къэбэрдей» щыфӀащар» хыбарым зэрыжиӀэмкӀэ, Тенджыз ФыщӀэм и Ӏуфэм пщитӀ Ӏуащ – Тамбий и къуэмрэ Бэлэтокъуэмрэ. Иужьыр япэм и физ щӀалэм ехуэпсэжри лыкӀуэ хуищӀащ хуэзэн зэрыфӀэфымыкӀэ. ИлӀ ежъар кыщыкӀуэжынуыр ищӀэрти, нысашӀэм абы ирихӀэлӀу пӀатӀэ иритащ.

А махуэм ирихӀэлӀу и лыр къэсыжащ. НысашӀэми мылейуэ зигъэхъзырат. Абы кырихӀэлӀащ Бэлэтокъуэпщри. ЕпхӀэщ, ефэри зэбгрыкӀыжахэщ. «Сэ си фызыр кызыззыфыгулӀэжам сыбгъэдэсынкъым» - жиӀэри езым кыльтыс жылагъуэр гъусэ ищӀри Къэбардэр ӀӀпхуащ.

Ахэр кыыщыувылаш Кьалэкьыхым деж. Абдежым шыпсэхуэрэ, мэзым кьащыхуэзащ Борыкьуей зи хэщлапэ кьалмыкь хьаным и щаклуэ гуп. Зэрыщыхуахэщ. Адыгэхэм я хьыбар хьаным шыкуахьыжым, абы мурад ищлащ Кьалэкьыхь шитысыкдахэр зригъэщыхуну. Лъэныкьуитыр эккэлтыклуэ хьуати, хьаным зэхрагъэхаш Къэбардэ и фызыр зэрыдахэр. Езы хьаныр кьаклуэри зригъэлъэгъуащ нысашлэр иккн занщлэу хэщыкь хуэхьуащ. Иужьккэ хьаным Къэбардэ кьыхуилуэхуащ «Ди зэныбжэгъуныгъэр пэжмэ, ди фызитыр зэдгъэхьуж» – жилэри. Ар Тамбий и кьуэм и щхьэм дэуэящ.

Нысашлэр губзыгъэ гуэрти и лым жрилаш: «Сэ сет, ауэ хьаным и щым кьалмыкьхэр ирырешыжи кьыпхурегъанэ», - жилэри. Абыккэ зэгурылуащ. Нысашлэри хьаным ишаш.

Зэман дэклри Къэбардэ гуп игъэклуащ хьаным деж пэшэж ищыну (нысашлэр япэу и дыш кьашэжын хуэдэу). Хьаным кьарымыгъэшэжыну зрилуэнтыхьаш, арщхьэккэ мыдрейхэми ядакьым.

Пальэ ккэшккэ хьаным кьыгъэклуащ нысашлэр яшэжыну. Ягъэхьэщлащ еклуу. Щыклуэжым, Бахъсэн луфэ лут Альтуд луащхьэм деж кьыщыувылахэщ, загъэпсэхун хуэдэу. Ефэу здызэхэсым, нысашлэм кьубгъан щихаш. Ар щхьэусыгъуэти, зэпыджри зиукьыжаш. Хьэдэр зышлынэккн ямышэу а луащхьэм деж щыщлалъхьаш. Фызым и цлэр Альтудти, луащхьэм Альтуд флащаш, хэкуми Къэбардэ и цлэр флащаш.

Апхуэдэ псалъэмакьым и ужьккэ егъэджаклуэм зэман кьыхуэнэмэ, текстым кьеджэн шидзэ хьунуш. Кьеджэн ямышхмэ, унэм кьыщеджэжынщ, тхылтым ит упщлэхэм я жэуап ягъэхьэзырынщ.

Программэм кьыгъэувы кьалэныр абыккэ зэфэккыну кьыщлэккынщ, ауэ мы темэм луэхугъуэ ин пыщлащи, иужьккэ дытспсэлъыхьынщ.

«Къэбэрдей» щыфлащар» хьыбарыжым кьыккэлъоклуэ «Тамбий и кьуэ Къэбардэ кьэбэрденщыр выфэккэ кьызэрищэхуар» зи псалъащхьэр. Пэжщ, хьыбарыр гъэщлэгъуэну зэхэлъхьаш. Удихьэхуу щытыныр луэрылуатэм хыхьэ произведенэхэм ядэпльагъуу щыгтщ, аращ ахэр цыхубэм шлащымыгъулшэр. Ауэ, кьыжылапхьэщ, луэхугъуэ кьэхьуауэ щытыр кьыпхуэмышыхужу игъэщлэращлэурэ зэблэша хьунккэ зэрыхур.

Зы ллэщыгъуэм псэуа щыхушхуэхэм я цлэр нэгъуэщл ллэщыгъуэхэм кьэхьуа луэхугъуэшхуэхэм ехьэлла хьыбархэм кьыщыхуэвэм и щапхьэ ди луэрылуатэм хэтщ, Кьардэнгъушл Зырамыку итхьыжахэм ушыхуозэ. Е, псалъэм лапщлэ, зи документхэр архивхэм

шихъума хъуа Къэзэнокъуэ Жэбагы уэркъым (нэхъ тэмэу жыпӕмэ, беслъэн уэркъым) и дуней кытехъэкӕуэ ӀуэрыӀуатэм жиӀэр бгъэщӀэгъуэну ирикъуни! Ар зинэкӀэ къальхуауэ, сабийр къэзан шыуаным бацэм хэлъу къагъуэтауэ кыджезыӀэ хыбарым пэжыр и лъабжыӕщ жыпӕу школым щегъэдж хъун? Хъэмэрэ Андемыркъан бгъэм кыӀӕщӀахауэ кызыхъщ хыбархэр-щэ?

Апхуэдэхэр школым щегъэдж хъунӀи хъунщ, ауэ *материалы*р зэрабгъэдэплъхъэм куэд елъытащ. ӀуэрыӀуатэм жиӀэр апхуэдэу щыт щхъэкӀэ, пэжыр мыращ, жыпӕурэ тхыдэм Ӏуэхур езышӕлӕж псалъэмакъ ядемыгъэкӀуэкӕмэ, хыбар нэхъ пэжкӀэ я акъылыр мыгузщӕмэ, пцӕыр я гъуазэу щӕблэр дгъэщхъэрыуэнри хэлъщ. *Дгъэщхъэрыуагъэххъэ, «Къэбэрдей» щыфӀащар» хыбарымрэ «Тамбий и къуэ Къэбардэ къэбэрдейщыр выфӕкӀэ кызэрщӕхуар» зи псалъащхъэмрэ щӕблэр щӕтпӀыкӀыу щытмэ.*

Япэ хыбарым зэрыщытлӕгъуащи, иджырей къэбэрдейхэр зэрыс щыналгъэр къалмыкхъэм я деж кыщӕащӕуащ. Иужьрей хыбарым жиӀэри абы кыкӀэрыхуркъым: «Япэм шыгъуэ адыгэхэр, къушхъэм хуэдэу, къуршым ису псэуащ. Иджы Къэбэрдейр зытес щылым Кърымыр тесаш...» ХыбаритӀми кызэрыхъщымкӀэ, а щыгур адыгэхэм къахушӕху зы бзылххугъэкӀэ –Къэбардэ и щхъэгъусэмкӀэ, япэм зэрыщыжыӕмкӀэ, къалмыкхъэм деж, етӀуанэм кызэрыхъщымкӀэ, тэтэрхэм деж. НтӀэ Джылахъстэнейм ис адыгэхэм жалэн хуейуэ къахуэнэр сыт? Абыхэм къэбэрдейуэ игъащӕм забжакъыми, ахэр, я лъапсэ исыжу, мыдрей къэбэрдей адыгэхэм я лъабжы-къежыӕплэр дыгъуасэ хуэдэу кыщӕдз. Пэж-тӀэ ар? Ар зэрымыгъэмэмыр тхыдэм наӀуэу кыхош.

Япэрауэ, зауэ-банэ хэмыту щыналгъэшхуэ (ари хэкум и фӀыпӕу) бзылххугъэкӀэ яшӕу-къащӕхуу къэхъуауэ тхыдэм ицӕркъым. ЕтӀуанэрауэ, Псыхуабэ и Ӏэхӕлхъэхэм шӕрджӕсхэр X–XII лӕ-щыгъуэхэм зэрыщыпсэуам и щыхъэт куэд урыс тхыдэми нэгъуэщӀ лъэкхъэм я тхыдэми кыыхъщыжу щӕныгъӕлхэм Ӏэджэ къахутэ-жаш. Ецӕнэрауэ, «Дау и къуэ Бахъсэн» теухуа хыбарыжыри, абы ехъӕлӕуэ щыӀэ фӕеплӕри щыхъэт тохъуэ нобэрей Бахъсэн куейм адыгэхэр IV-нэ лӕщыгъуэм зэрыщыпсэуам. Еплӕнэрауэ, «Къэбэрдей» фӀэщыгъӕцӕр кызытекӀар мыращ жыпӕу букъуэдинну тегъӕшӕпӕ быдз шыӀэкъым иджыкӀэ. Щӕныгъӕлхэр зэдзэрззыуэ кызытеувыӀа ӀуэхуеплӕтыкӀӕ зӕкӀэ шыӀэкъым.

Къэбэрдей-Балъкъэрым и историем кызэрыхъщыгъӕлгъуащи,

Бахъсэн псым и Іуфэм пшышхуэ Іусащ, ДаукІэ еджэу. Абы кьуэуэ ирэ зыпхьурэ иІэт. Дау и кьуэ Бахъсэн гьутІ зауэм хэкІуэдащ. ГьутІ зауэм хэкІуэдащ Бахъсэн и кьуэшиблри нэгьуэщІ лыхъужь пщІен. Дау и кьуэхэм я хьыбарри зытхыжар Нэгумэ Шорэщ. Дау и пхьум и дэлъхуйм я хьэдэхэр ЯтІэкьуэ псыежэхым и Іуфэм шыш-Іилъхьэжри мывэ сын яхуигъэувыжаш. Дау и кьуэхэм я сыныр (абы ятІэкьуэ сынкіи йоджэ) псым и нэкьым тетащ, ар иджы шахьумэ Петербург дэт Эрмитажым. Сыным цыху теплэ иІэщ, таж пыІэ (пыІэ хьурей цыкІу) цхьэрысщ, и щІыфэм тхыгэ тетщ, алыдж (грек) хьэрфкІэ тхауэ. Тхыгэм кьызэригъэлъагъуэмкІэ, сыныр шагъэувар IV-нэ лІэщІыгъуэрщ.

Псалъемакьыр щІэдукъуэдиннкІэ хьуа хьыбаритІым – *«Къэбэр-дей» щІыфІащар», «Тамбий и кьуэ Къэбардэ къэбэрдеищІыр выфэкІэ кьызэрищэхуар» жыхуиІэхэм* деж дгъэзэжынщи, *а тІури ди хрестоматием имытмэ нэхъыфІу кьыдолъытэ, тхыдэм ехьэллэ щІэныгъэ тэмэм ныбжсыщІэхэм кьызэрихамыхыным кьыхэкІкІэ.*

ЕплІанэ урокыр.

Темэр: *«Идар и кьуэкІэ Темрыкьуэ и уэрэд».*

Муралыр: *ХамэщІ кьикІа бийхэм ди хэкур ящыхьумэн патиІэ адыгэхэм ирагъэкІуэкІа бэнэныгъэр пщІэнищэу зэрымыкІуэдар къагурыгъэлэун, уэрэдым хэт псалъэ гугъухэр егъэщІэн, текстым гъэхуауэ еджэфу гъэсэн.*

Урокым и екІуэкІыкІэнур мыпхуэдэуи хьуну кьыщІэкІынщ.

«Тхыдэр зи лъабжэ лыхъужьыгъэ эпосым» теухуа урокым дэ шыгъуазэ дыщыхуэгъуаш апхуэдэ хьыбархэр лІэужьыгъуитІу зэригуэшым: зыхэр – хамэщІ кьикІа бийхэм драгъэкІуэкІа бэнэныгъэр кьызыхэщхэрщ, адрейхэр – пщы-уэркьхэм яку кьыдэхуэ зэгурымылуэныгъэм и зранкІэ лъэкьыр зыхэхуэу шыта кьэзэуатхэрщ.

Мы урокым и гугъу щыдошІ «Идар и кьуэкІэ Темрыкьуэ и уэрэд» жыхуиІэм. Ар зыщыщыр япэ лІэужьыгъуэрщ. Уэрэдым и текстым елжьын щІэдзэн и пэкІэ Темрыкьуэр хэтми еджакІуэхэм ягурыдогъаІуэ.

Уэрэдым хэтщ «Идар и кьуэ Темрыкьуэ» жейэри. Ауэ Темрыкьуэ и адэр Мэремщауэщ, Идарыр абы и унэцІу аращ.

Темрыкѳуэ пщы лъэпкѳт. И щлалэгѳуэм ар хуэнабгѳуэ шыташ лыхѳужьыгѳэ кызэригѳэлъэгѳуэным, и лъэпкѳым и цлэр фыклэ зэригѳэлуным. Іуэрыуатэми Нэгумэ Шорэ и тхыгѳэхэми кызэрыхэщымклэ, Темрыкѳуэ ильагѳу хѳууэ шытакѳым цыху шыклахэр, щхьэгѳэтыншыныгѳэр. Ар, уищлэр и щлэдзынрэ унэми щлэмылѳу, жэщклэрэ жейрт. Абы ишхыр мафлэ дэпклэ езым игѳэжѳэжа шылт. Апхуэдѳу игѳэсат и унафэм щлэт зауэлхэри. Ар бийм зэи зэрымышлэлэ теуэртэкѳым, атлэ хьыбар яригѳащлэрт «сыноклѳуэ созуэну» - жилэрти.

Пщы Темрыкѳуэ кѳалмыкѳхэмрэ тэтэрхэмрэ теклѳуэри и цлэр Тэн (Дон) щегѳэжѳауэ Кѳрымым нэс игѳэлѳат икли Урысейм пыщлэныгѳэ зэрыхуилэным щлэдзат. Абы шыгѳуи Темрыкѳуэ нэгѳуэщл адыгэпщ зыбжанэ и гѳусѳу Иван Грознэм тхэ хуилѳащ сыт хуэдэ зауэми ар абы и тельхѳуэ кѳэувыну. Ар нэхъри игѳэбыдащ Темрыкѳуэ ипхѳу Гуащэней (Марие) урыс пащтыхѳым щхьэгѳусѳу иритклэрэ.

Кѳэбэрдейм кыщыхѳу зэхѳуэкѳыныгѳэхэм гу лъызыта кѳрым хѳан Дулэт-Джэрий дзэшхуэ зэхуишсаш Кѳэбэрдейм кытеуэну. Ар кыщищлэм пщы Темрыкѳуи абы зыхуигѳэхѳэзыру щлэдзаш. Абы зэщлнгѳэулѳащ кѳэбэрдейхэри нэгѳуэщл адыгэ лъэпкѳхэри. Ахѳупс деж быдаплэ щихуащ, кѳрымыдзэм пэплѳуэ. Дулэт-Джэрий ялэ щыклэ шапсыгѳхэм теуэри я лъапсэм псыр иригѳэжыкѳыжащ, итланэ Темрыкѳуэ кыщегѳэ лъэныкѳуэмклэ иунэтлэщ.

Ялэ зэжѳэхѳуэгѳуэм шыгѳуэ Темрыкѳуэ улэгѳэ хѳуащ, ауэ и дзэр кыклѳуэтакѳым, икли Дулэт-Джэрий кыгурылѳащ ар кѳэбэрдендзэм зэрыпэмылѳэщынур. Мыбдежым и Іуэхур щымыхѳум, кѳрым хѳаным Урысеймклэ ирилѳуэнтлэклэщ, нэгѳуэщл мыхѳуми, мыбы зыгуэр кыщыслѳухуэнщ, жилэри.

Темрыкѳуэ нэхъыфл зэрыхѳужу и дзэр зэщлнгѳэуІуэжри ежѳащ урысхэм дэлэпыкѳуну. Урыс пащтыхѳым ар и гуапэ хѳуащ икли тыгѳэшхуэ кыхуищлэщ.

Пщы Темрыкѳуэ урысхэм ядэлэпыкѳуу кыигѳэзѳэжа нѳужь, и улэгѳэжѳыр е еклѳуэжри ллэщ. Мис арац адыгэм уэрэд зыхуиусар.

«Идар и кѳуэклэ Темрыкѳуэ и уэрэдым» укѳеджэн и пэклэ абы хэт псалѳэ гугѳухэм кѳарыклѳыр яжеІэн хуейш:

- Хьэщлэгѳаклѳуэр – хьэщлэ кызыхуэкѳуэр,
- Ахѳупс – Псыжѳэ (Кубань) хэлъэдѳэж псыщ,
- Уардэ унэ – пщым и унэ,

– Бүгүэгүүри – гүүсэ ишри,
– Мыгуджуу – мызэшу, мышынэу,
– Ди мащлаггэм деггэгумащлэ – ди цыхур зэрымащлэр дигу кьо-
уэ.

Абы иужьклэ текстым еггэджаклээр кьоджэ, тхылым ит
упщлэхэм я жэуапыр кьаггүэт.

Етхуанэ урокыр.

Темэр: «Дамэлей».

Мурадыр: Гьэпщыллаккүэхэм я бийуэ кьэрэхьэлькьхэм бэнэ-
ныггэр ираггэккүеккүу зэрыщытар кьагурыггэлүэн, текстым хэт
псалгэ гуггүхэр кьеггэццэн, текстым гьэхуауэ кьеджэфу еггэсэн.

Урокым и еккүэккүлэнур.

XVII-XVIII ллэщыггүэхэм Кьэбэрдейм и кьэрэхьэлькьхэм бэнэ-
ныггэ гуашлэ ираггэккүеккүу зэрыщытар лүэрылатэм куууэ кьы-
хошжк. Абы щыггүэ бэнэныггэр лыххужь заккүэхэми
ираггэккүеккүу шытащ, псалгэм папцлэ, Андемыркьан хуэдэхэм,
лыххужьхэм кьызэраггепэщырт, кьэрэхьэлькьхэр зэщлаггэулуэрти.
Ахэр псори зыхуэунэтлар тепццэхэм ебэнынырт.

Мызэ-мыглэу пщыллхэр зэццэщэсат я гьэпщыллаккүэхэм езуэну.
Зауэ лэджэ я нэгү ццэккаш кьэбэрдей пщыллхэм.

1767 ггэм Кьэбэрдейм кьыщызэрылэтащ пщыллхэр – цыху
минипщым цциггү. Я пщыжь-уэркьыжьхэр хыфладзэри, цыхухэр
Балькь Тэрч шыхэллэдэжым деж щытгысахэщ, пщыншэу псэун я
мураду. А пщыллхэм я лэтащхэу шытащ Чып Кьэлэбэч, Бишлэ Мэ-
рем сымэ. Илгэситл нэхьыбэ дэмыккүу Дамэлей кьызэщллэтащ
пщыллхэр – «джэдыгуггүурыдзэккэ» зэджэхэм я зэццэхьейныггэр.
Дамэлей и уэрэдым усаклээр щотхьэурыхэ мыпхуэдэу:

Уэркьхэр ди кьану допсэу,
Псэуккэ мыггүэщ,
Псэуккэ гьуамэщ,
Псэуккэ лей гушэщ.

Мамсырыккүэ Дамэлей кьыллэта восстанэм пщыжь-уэркьыжьхэр
иггэггулэзауэ шытащ. Дамэлей «джэдыгуггүурыдзэр» зэхуешэсри
пщыжь-уэркьыжьхэм зауэ ярешлэкк. Дамэлейрэ пщыжьхэмрэ яку
зыккыдадзэ молэхэм, зауэр яггэувылэн я мураду. Молэхэр зыдэщлыр

гэпищылаклуэхэрт. Ар кьагуролуэ пщылхэми затыркьым. Абыхэм жалэ: «Е дылэн, е ди хуитыныгьэр кьэдзэужынщ».

Иклэм иклэжым, хьыбарым зэрыжиэмклэ, Дамэлей кьагьапицэри пшыжь-уэркыжьхэм яукл. Абы сын хуагьэувади, «Дамэлей» хушхьуэщ жалэурэ сыным кьыгуаудурэ яухыжаш.

«Дамэлей» усэм егьэджакулэур кьеджэн и пэ абы хэт псалэ гугь-ухэм я мыхьэнэр гурылуэгьуэ щын хуейщ.

– *Кьан* – мыбы мыхьэнэ зыбжанэ нлэщ, ауэ мыбдежым «Плээшхуэ зилэ» жилэу аращ.

– *Зэцлэмыклуэжу* – зэщлэкьузауэ.

– *Хьэклэтеуэ* – лэуэлъауэшхуэ.

– *Мэзыжь унапицэ* – мэз клыфлыр зи унэ.

Абы иужьклэ егьэджакулэур усэм гьэхуауэ кьоджэ, тхылтым ит упщлэхэм жэуап кьрат. Зэман кьахуэнэмэ, цыклухэр чэзуурэ кьрегьаджэ. Мыбдежым еджакулэхэм яжелэн хуейщ кьэрэхьэлькьхэм я зэщлэхьейныгьэм и узэщлаклуэ, и пашэ Дамэлей теухуа лутыж Борис итхауэ пьесэ зэрыщылэр.

1.3. Луэрылуатэр – 8-нэ классым

Мы классым адыгэ луэрылуатэм хухех сыхьэтитху, программэм кьызэрыщыгьэлэгьуамклэ. Абы щыцу зы сыхьэтыр «Хэзыгьэгьуазэм» лъос. Мыбдежым кьыщыгьэлэгьуащ адыгэ луэрылуатэм ехьэллауэ еджакулэхэр зыщыгьэгьуэзэлхьэхэр:

«Луэрылуатэклэ зэджэр, луэрылуатэмрэ тхыгьэ литературэмрэ зэрызэхуытыр. Еджагьэшхуэхэм адыгэ луэрылуатэм папицэ жалахэр. Тхыгьэрэ литературэрэ зимыла адыгэ лъэпкьым и гупсысэ нэхьыфлхэр, и гугьаплэхэр, и лушагьыр, и псэуклэр кьызэрилуатэу шыта луэрылуатэм икьуклэ мыхьэнэшхуэ зэрилэр. Цыхубэм я тхыдэ гьугьуанэр луэрылуатэм кьыхэщыжу зэрыщытыр.

Луэрылуатэр жанр зэмылэужьыгьуэ куэдэ зэрызэхэлъыр (нарт эпосыр, тхыдэм теухуа уэрэдыкьхэр, хьыбархэр, таурыхь зэмылэужьыгьуэхэр, лэжыгьэм теухуа уэрэдхэр, лъагьуныгьэм теухуа уэрэдхэр, псалэжьхэр, кьебжэклхэр, кьуажэхьхэр, н.кь.)

Нарт эпосым и флагьымрэ и мыхьэнэмрэ. Адыгэ лъэпкьым хьэлщэныфлэу, хахуагьэу, лдыгьэу кьылытэхэр нарт эпосым хэт лдыхьужьхэм я образхэмклэ кьэгьэлэгьуа зэрыхьу щыклэр.

Адыгэ IуэрыIуатэмрэ адыгэ джэгукIэмрэ пaпшIэ М.Горькэм жиIахэр, абыхэм лъэпккым и губзыгъагъэр зэрагъэбелджалар.

Ахэраш программэм кышщыгъэлъэгъуар, хрестоматием итын хуейуэ. IуэрыIуатэм ехъэлIа апхуэдиз Iуэхугъуэр зы сыхъэткIэ пхуегъэджныу фIэш шIыгъуейш, апхуэдызыр зэпкърывхын пaпшIэ, зы научнэ статья пIащи ухуеинуш, еханэ классым и учебник-хрестоматием ирагъэувам хуэдэ гуэр.

Мыбдежым хрестоматиер зэхэзылхъахэр нэхъ губзыгъэу Iуэхум бгъэдыхъахэу кытщохъу. Ахэм яхуэзэфIэклаш кIэшIу, гъэхуауэ адыгэ IуэрыIуатэм тепсэлхъыхын, лейкIэ еджакIуэм я шхъэр зэрамыкудэным хэташ. Ягъэува ушщIитхури Iэзэу зэхалхъаш, еджагуэхэр тыншу игъэгупсысэн хуэдэу:

1. Сыт IуэрыIуатэкиэ зэджэр?
2. Сыт зэхэфхауэ е феджауэ фшIэжрэ адыгэ IуэрыIуатэм щыщы?
3. Сыт хуэдэ лIэужыгъуэ (жанр) илэхэ адыгэ IуэрыIуатэм?
4. СыткIэ епха IуэрыIуатэр шIыхубэм и тхыдэм?
5. Адыгэ IуэрыIуатэм гулыгтэ хуишIу хэт тепсэлхъыхъа, икIи сыт абы жиIар?

УшщIэ гъэувахэм я жэуапыр адыгэ IуэрыIуатэм ехъэлIа хэзыгъэгъуазэ тхыгъэм шагъуэтынуш. Ауэ етхуанэ ушщIэм и жэуапыр щаткIэ, щапхъэу къагъэлъэгъуэну къакIуэр М.Горькэм адыгэ IуэрыIуатэм теухуауэ жиIа къудейрщ.

ГурыIуэгъуэккым М. Горькэм жиIэгъар ди учебник-хрестоматием 5-8-нэ классхэм щаджым кытригъазээрэ итынхъэу программэм кышщIигъэувыр. Зы класс гуэрым деж шиухами хъунут, адреихэм итыну зыхуэфашэ псалгэ хъэлэмэтхэр бгъуэтынут, IуэрыIуатэм ехъэлIауэ адыгэ шIэныгъэлIхэм я Iэдаккэ кышщIэклауэ. Пэжу, мы зи гугъу тшIым теухуауэ егъэджакIуэм дэлэпкыуэгъу кыишIын материал щигъуэтынуш «Адыгэ литературэ», 8-нэ классым зэрышеджэн тхыль» и псалъашхъэу Ержыб Аслъэн итха учебникым, 1998 гъэм къыдэклам. Ауэ абы и материалыр апхуэдизкIэ щыкIыхъщ, щызэпышащи еджакIуэм дежкIэ шхъэнэ хъуну кэтлхытэрккым: статьям и закъуэ напэкIуэщI 13 (!) еубыд.

Къызэрыхэдгъэшащи, адыгэ IуэрыIуатэм теухуауэ хрестоматием итыр еджакIуэхэм дежкIэ мымащIэу къыдолхытэ, дагъуэу хуэтшIа закъуэри гъээкIуэжыгъуей хъуну кышщIэлкIынккым.

АдэкIэ программэм къегъэувыр мы къэкIуэну нарт хыбархэр яд-

жыну: «Сосрыкьюэ нарт хасэм япэ зэрыкдуауэ шытар», «Сосрыкьюэ мафлэ кызырихьяр», «Бэдынокьюэ и адэр укыплэм кызырыришы-жар», «Бэдынокьюэ нартхэ кяхилхья хабзэфыр».

Кызызшлэкуауэ хыбархэм я гугу тшлымэ, жылапхэщ ахэр купшлэфлуэ, гьэсэнэгэ мыхэнэ ялэу зэрызэхэлхьяр. Произведе-нэхэм я льябжьэм щета упшлэ-лэжыггэхэми узим пшлын яхэтлэ-ггьуакым.

Еггэджаклуэм и шлэныггэмрэ опытымрэ хурикью закьюэмэ а хыбархэм еджаклуэхэр пхудеггэхэхынущ. Ауэ лэмал имылэу кы-долытэ хыбархэм еджаклуэхэм ямышлэнклэ хьуну псалэхэр ягг-эбелджылыныр, ахэр я тетрадхэм иреггэтхэныр.

Кгэдгэлэггэуэнц апхуэдэнклэ хьуну псалэхэр. «Сосрыкьюэ нарт хасэм япэу зэрыкдуауэ шытар» хыбарым дызырихьэллэхэр (языныкьюэ псалэхэм я мыхэнэр яшлэнклэ хьунущ, ауэ, дауэ шы-мытми, шлэггэбыдамэ нэхыфлш я шлэныггэр):

Хасэ – нартхэр шызэггэнджэщ, хэку унафэ шащлэ зэлушлэ,

Сфлэиггэуэджэщ – сфлэемыклуш,

Флэшхьунэджэу – я флэш мыхьунклэ хьуну,

Тхэггэлэдж – гьавэм и тхэ, иужьклэ гьавэ, ерыскы мыхьэнэ кьикл хьуаш,

Уащхьэу – уафэ и тхэ псалэ, псалэ быдэ шатклэ кьаггэггэбэл,

Саур – кьамэм, шы уанэм трабзэ фэ ллэужыггэуэ,

Тхэужьеггэжэ – Сосрыкьюэ и шым и шлэ,

Штауч – уеуэмэ, мафлэ хьуасклэ кызырихь мыгэ быдэ лэпкэ,

Сос – языныкьюэхэм жалэ мыр мыгэ ллэужыггэуэ гуэру, ауэ, шлэныггэл, тхаклуэ Налэ Ахьмэтхьан зэрыжилэмклэ, пасэррей алыджхэм (грекхэм) я жэмыхьуэхэм и шлэт Сос. Алыджхэмрэ пасэррей адыггэхэмрэ куэдклэ зэпышлэуэ шыташ. Сосрыкьюэ шхьэклэ хыбархэм дышхуоуэ «жэмыхьуэрылху» дзы флэшу. Абыи зыгу-эр кьыдгурггэлуэ, шэч хэмылэу.

Афэ – жыр тхэггэу цыклухэу зэрыдза джанэ, шабзэшэ пхымыклуэ,

Жаншэрхэ – нартхэм зэхуаггэжэурэ лыггэггэуэнэху зэрыджэгуу шыта гьушл уэрдыху ин, и кьэухэ шлыур жану зэшлэлыклауэ,

Хэтлэхэсэ – зэбэныклэ, шлым зэрыхэтлэу, нэхэ куууэ хэзытлэфыр токлуэ,

Плэхэггэжэ – нартхэ я лэшэ ллэужыггэуэщ,

Гүзэсэжхэу – гузавэу, гүлэгүэ ятельу,
Хьэрэмэгуащхэ – нартхэм я джэгунлэ, зэхуэсынлэ гуащхэ,
Чынтыжэ – нартхэм кьебийуэ шыта лъэпкь,
Бзэхэзанэ – Іэшэ бзаджэ.

Гъэбеджылыпхэ псалъэу къэдгъэлъэгъуахэм я бжыгъэхэр нэхъыбэнкІи е нэхъ машлэу шытынкІи мэхъу, ар елынтауэ шытынуш егъэджакІуэм кызыерилъытэм.

«Сосрыкъуэ мафІэ кызыерихьар» хьыбарым хэт псалъэ гъэбеджылыпхэхэр:

Лъэтиклэ солуэ. Си Мзытхэ. Псатхэ солуэ. Шыблэ солуэ – нартхэм яІа тхэрылуэ псалъэхэш,

Къум – губгъуэ нэщІ, пшахуалъэ,

Лъужэ – шыхум езым и ужькІэ дунейм кыгтринэ шІэблэ,

Чэцанэ – пэсуалъэ, быдаплэ,

Шащхэ – шабзэшэм и пэм пальхэу шыта жыр шимэ папцІэ,

ШакІэ – шащхэр зыфІэлъ, къамыл псыгъуэ кІыхь.

«Бэдынокъуэ и адэр укІыплэм кызыерыишыжар» хьыбарым кышыкІуауэ къагурымылуэнкІэ хъуну псалъэхэр:

Шакъибл – шапхэ, пэгун,

Утыкум итхэм ящыщаш – Іуэху зезыхьэхэм ящыщаш,

Къуэщыж уанэ – нартхэм зерахьэу шыта уанэ лІэужьыгъуэ,

Гъуэгухэ-гъуэгунцэ – гъуэгу напшлэ, гъуэгу Іуфэ,

УкъызэщхэкІуэкІэ – гуауэ кызыжеплаш,

Тэн – Дон, псыежэх,

Псыжэ – Кубань, псыежэх,

И шІэгъу – гуэгъу хуэхъун, пэлъэщын, дэхъун,

Лей пытхынц – лей хэтхынц,

Тэрэу – фІуэ, хьарзынэу,

Бжыщхэ зерынэ ящІаш – бжыпэхэр зэфІагъанэри ягъуващ.

ЯмышІэ псалъэхэр къащыгуригъэлуэну земаныр езы егъэджакІуэм нэхъ зэрыхуэшэрыуэм хуэдэу кыхх.

«Бэдынокъуэ нартхэм къахилъхьа хабзэфІыр» хьыбарым хэт псалъэ гъэбеджылыпхэхэр:

Лъей – цейм, унщІэм е фэм кыххэдыкІа лъытІэгъэн лІэужьыгъуэ,

Пиэрыхь – мыбдежым: шакІуэм кншэкІуа укІыгъэ – щыхь, бжэн кыгъэлъагъуэу хэтш, ауэ еджакІуэхэм яжелапхъэш а псалъэм

нэгъуэщI мыхъэнэхэри илэу IуэрыIуатэм зэрыхэтыр, псалъэм папцIэ, «Iэщзэхъэ», «пшафIэ», «шакIуэ» мыхъэнэхэр илэу,

Тажьдджэ – зыгуэр иракIутэн шхъэкIэ, гум трагъэувэу е унагъуэхэм шагъэуву шыташ, чы – бжэгъум кыхащIыкIыу,

Жыгъеибг – бгым и цIэщ,

Хъэм – удзыр техауэ икIи быдэу, джафэу убэжауэ мэш шалэуу шыта щIыпIэ,

Мэш – пластэ, хъэнтхъупс ящI хугур кызышIалукI къэкIыгъэ.

Адыгэ IуэрыIуатэр ди школхэм шегъэджа зэрыхъум тепсэлъыхыныр абдежым шыдухынщи, художественнэ литературэр зэраджым дыкIэлъыпIтынщ, зы учебник шапхъэу къэдгъэлыагъуэкIэрэ.

II. ЛИТЕРАТУРЭР – ШКОЛЫМ

Адыгэ литературэр школэм щаджын хуейуэ сывт кыщцалътэр, сывт абыкIэ мурадыр? Ар – ди IуэрыIуатэ кыулейр зэрызэхэлъхьа бзэм и IэфIагъыр, и кыулеягъыр еджакIуэм пкърыгъэхъыныриц, адыгэбзэкIэ тхьа литературнэ тхыгъэ нэхъыфIхэмкIэ образнэ гупсысэкIэм хуэуцыныныриц, абыхэм псэгъэгупIэ-дахагъэу хэлъхэм хуэузыцыныныриц, дегъэхъэхыныныриц. ЛитературэмкIэ шIэныгъэ егъэгъуэтыным и Iъабжъэщ гупсэхуу къеджэныгъэри, тхакIуэхэм, усакIуэхэм я биографиэм шышу нэхъ хьэлэмэтхэмрэ тхыдэ, культурэ Iуэхугъуэхэм ехьэлIахэмрэ цыгъэгъуэзэни.

Цыхушхуэхэм зэрыжалаци, псалъэм и искусствэм – литературэм ди школхэр куэдкIэ щогугъ шIэблэщIэр нэхъ тэмэму гъэса хъунымкIэ, я зэхэщIыкIым, акъылым заужынымкIэ, художественнэ шIэныгъэрэ эстетическэ гъэсэныгъэрэ ятынымкIэ Iэмалрэ хэкIыплэрэ хуэхъуну. А псом ипкъ иткIэ школхэм я пащхъэ кынувэ къалэн Iъагэр гъэзэщIа шыхъунур – классым кыщеджэн икIи шызэпкърахын папшIэ, кыыхаха тхыгъэхэм я идейно-художественнэ мыхъэнэр инмэщ, шIэныгъэ, гъэсэныгъэ и IъэныкъуэкIэ купшIафIэу цытмэщ. Апхуэдэ тхыгъэхэр кыыхах хабзэщ IуэрыIуатэм, XIX-нэ лIэщIыгъуэм псэуа адыгэ тхакIуэхэмрэ узэщIакIуэхэмрэ я тхыгъэхэм, иджырей адыгэ литературэм.

5–8-нэ классхэм я программэхэм хагъэхъэ тхыгъэхэр кыышыхахкIэ гулыгтэ нэхъыбзу хуащI хабзэщ мы къэкIуэну Iуэхугъуэхэм:

а) тхыгъэм иIэ идейно-художественнэ мыхъэнэхэр, ар ди нобэрей гъащIэм кызэрэзэгъыр, еджакIуэхэм гъэсэныгъэ темэмрэ шIэныгъэ куурэ егъэгъуэтынымкIэ и мыхъэнэхэр;

б) общественнэ, историко-литературнэ мыхъэнэуэ тхыгъэм иIэр;

в) литературнэ жанр и IъэныкъуэкIэ тхыгъэхэр зэмылIэужыгыгуэу шытыныр;

г) тхакIуэм и творчествэм тхыгъэм мыхъэнэуэ щилэр;

д) кызыыхаха классым щеджэхэм я ныбжъымрэ яIэ шIэныгъэмрэ къэлъыта зэрыхъур, н.кь.

Литературэр школым шрагъэджныым илэ мыхъэнэ нэхъышхъэхэм шыш къэдгъэлъэгъуаш. Агъэ абы и лъэныкъуэкъэ иджыкъэ *щылэ программэхэр дауэ ехъулэрэ, сыхэр лэжъа хъуа, сых хуэдэ щыцлэныгъэхэр щылэ?* Дэ къызэрытпльытэмкъэ, ушцлэ куэдкълэ къоув программэхэм яхуэгъзауи литературэмкъэ учебникхэм ехъэллауи.

2.1. Литературэмкъэ программэхэр

Зэрыгурылугъуэщи, учебникхэр зэхалхъэ программэхэр зэрыухуам тецлхъауэ. Процент мащлэ гуэркъэ абы теклэну хуити араш учебникыр зэхэзылхъэр. Зэреджэ тхылъыр мыпщлэгъуалэмэ, псом ялэ ар зыщылъагъупхэр программэхэм дежщ. Иджы дилэ программэхэр щызэхалхъа совет лъэхъэнэр блэкълэ. 1993, 1995 гъэхэм къыдагъэкълъжауэ шыта программэхэми хэкъуауэ зэхъуэкълэнылгъэ ягъуэтакъым, «Ленин», «Коммунист» псалъашхъэхэм хуэдэхэр зилэу хэтахэр хагъэкълэ мыхъумэ. Марксизм-ленинизм идеологиэм и унафэм тклэиуэ пасэу шлагъзува литературэр шхъэхуити шытакъым. Тхакълуэхэр дунейм еплъын хуейт большевикхэм къыжалэ унафэм тету, абы уебэкъуэнри псэзэпылхъэплэт.

Литературэм ехъэлла унафэ ныухыклэхэр щылэт. Апхуэдэщ, псалъэм патицлэ ВКП(б)-м и ЦК-м 1925 гъэм къищта унафэр – «Художественнэ литературэм и лугъуэкъэ партым и политикэр», нэхъ цужьылугъэ 1932 гъэм ВКП(б)-м и ЦК-м аргуэру къеицтэ «Литературно-художественнэ организацэхэр зэхъуэкълэнымкъэ» унафэр. Абыхэм я шыллужкълэ зы парт съезди блэкълэу шытакъым къалэм зылэшлэлхэм я «тхэкълумэр ямылантлэу». Тхакълуэхэр къалытэрт партым и унафэхэр цлхубэм хэзыницэ къарууэ, икълэ абыхэм къалэн цацлэу шытауэ жьылэ хъуныц езы къэрал унафэцлэхэм якъуэдиар зыфлэкълэбыл цлхухэм я образхэр куэду къызыныгъэлъэгъуа тхыгъэхэр дунейм къытрагъэхъэну. Зэрыхъури апхуэдэуи.

Тхыдэ нэхъ жьжъэ ирехъу е нэхъ гъунэгъуу шрет - тхакълуэр къыгъэлъэгъуэжыну зыхуей лъэхъэнэм зэрэплъыну хуитыр коммунист идеологиэм тету арат. Абы кыкълыр сыхт? Класс бэнэныгъэ гуашлэр игъашлэ лъандэрэ йокълуэкълэ. Къулейхэм къулейсызхэр ялъагъу хъуркълэу, къулейсызхэми къулейхэр я нэм бжэгъуу къышлоуэ, апхуэдэ зэрыл-зэрышх гъашлэр дунейр, клэшлэу жьылэмэ – жьжъэ-нэмэщ. Цлхубэм дунегъэкълэ лэфлыгъэ гуэри дахагъэ лъэшкълэ

игъашлэм ямылауэ жытлэмэ, большевикхэр къэлцэхужат. Ди тхаклүэхэм я нэхъыбэхэми блэкIа лIэшIыгъуэм араш къащышIар – зи гупкIэм пысым и уэрэдым дежьюаш. Коммунист партыр къеклүэкIаш зы жилэрэ нэгъуэщI ишIэу. Апхуэдэ зэхэщIыкIым и нэщыпхъуэм иыгъыу *къагъэщIа художественнэ тхыгъэхэр мыхъэнэ щIагъуэ зимылэж архив хъэтшыным хуэкIуэжаш.* Апхуэдэ «хъэпшып» гъуэгум тет тхыгъэхэм я шыщIэныгъэхэм ящыш зыш мыри: диныр мыхъумышIагъуэ абы и лэжъаклүэхэр шIэпхъаджашIэхэу, уеблэмэ я унагъуэм ису хъуари бзаджэнаджэу къэгъуэгурыкIуауэ къышыгъэ-лэгъуа тхыгъэхэр я Iэдакъэ къыщIэкIат ди тхаклүэхэм мымашIэу. Литературэм и пшIэр зымыгъэлъагэ, зIурыдзэсыкI атеизмэм и гурылхъэш апхуэдэ тхыгъэхэр ди учебникхэм нобэми ярытц, еджаклүэхэм я зэхэщIыкIыр игъэутхъуэу.

ИтIэ нобэ диIэ литературэмкIэ программэхэр щатхар Совет Союзым и лъэхъэнэр арамэ, абы шыгъуэм ятха нэхъ тхыгъэ пIашэхэм щыш куэдри зэманым дэмыгъуэгурыкIуэжмэ, хэт шыгуэр?. Жэуап етыгъуейш. Пэжу, мы зыри къэгъэлъэгъуапхъэш. «Тхыгъэ нэхъ пIашэхэр» къыщIыхэдгъэщам цIхъэусыгъуэ илэш. ЦIыхубэ гъашIэм и къэгъэлъэгъуэкIэмрэ псэукIэм зэрызиужь хабзэхэмрэкIэ пэжыр зыщIэр езы Коммунист партыр арауэ зилъытэжа щхъэкIэ, лирическэ усэхэм – гурышIэхэм, лъахэм, гүмрэ псэмрэ ехъэллахэм теухуахэм, рассказ, повесть хуэдэу жылагъуэ гъашIэр, политикэ хэмыпщауэ, къышыгъэлъэгъуахэм я къурмакъейр щаубыдыкIыфакъым икIи апхуэдэ тхыгъэ хъэлэмэтхэри дунейм къытехъуэу шыташ.

Иджыпсту диIэ программэхэр зэхэзылхъахэр зыхэщыпыхъар дунейм къытехъауэ шыIэ тхыгъэхэрат, ахэм блэкIа лIэшIыгъуэм и 90 гъэхэм къыдэкIа художественнэ произведенэхэр: химыубыдэу. Щыхимыубыдэри ицхъэкIэ къыжытIаш – программэхэр тIорысэ зэрыхъуарш.

ЛитературэмкIэ хрестоматиехэм хагъэхъа тхыгъэхэр, дауи, куэдкIэ елътатц программэхэр зэхэзылхъахэм я художественнэ гурыхъым, я дуней еплъыкIэм, я зэхэщIыкIым. Апхуэдэу шыщыткIэ зым хъарзынэу къилъытэр адрейм игу иримыхъынри хэлъш, еплъыкIэ зэхуэмыдэхэр искусствэм ехъэллауэ шыIэным зыри хуэIуакъым. *Ар Iуэхум и зы лъэныкъуэщ, нэгъуэщI лъэныкъуэу цытц адыгэ литературэмкIэ учебникхэр.* Мыбыхэм я фIагъ-Iеягъым пщалъэ яхуохъу абыхэм я авторхэм литературэ и лъэныкъуэкIэ якъуэлъ щIэныгъэр, адыгэбзэр IэкIуэлъаклүэу зэрагъэ-

лажээр, произведенээр зэрэгтхарахыфыр. Авторыг зыгуэрклэ ешлэжбууэмэ, учебникми ар дыдэр кышочл.

5-II-нэ классхэм адыгэ литературэр зэрышадж тхыльхэм гупсэхуу ушлэджыкл нэужь, арэзы укэзымышлыр куэду ибгьуэтэнущ, ауэ дэ дыкытеувылэнш псыншлэу упхырыплъми нэм кыфлэнэхэм яшщ гуэрхэм. А тхыльхэм флыуэ яхэлъри мащлэу аракъым, авторхэм кыйхуьлар лэпкъым и гупсэ хьугьуэфлыгьуэу зэрыщытым шэч кытетхьэркъым, абы бжыгьгьуэ инахэри кьэдгьэлъагьуэклэ зэран хьуну ди гугьэкъым.

Литературэмклэ программэхэми зэрыщыгьэбелджылаши, учебникхэм я авторхэм ягу шлылхэм хохьэ:

а) еджаклэухэм я ныбжъым елытауэ тхыгьэхэр кыыхэшыныр;

б) художественнэ тхыгьэхэм я флагыр, гьэсэнныгьэ-ушйиныгьэ икли шлэныгьэ и лэзныкьуэклэ абыхэм ялэ мыхьэнэхэр;

в) литературэм и жанр зэмылэужьыгьуэхэр тхыльым «зэгуш» зэрышыхуар;

г) методическэ аппаратыр зэхэгьзува зэрыхур, нэгьуэшлхэри.

Апхуэдэ луэхугьуэ нэхьышхьэхэр нэсу кьэлъыта хьууэ плэрэ дапшэши? Хьуркъым, дэ кызырытлыгьтэмклэ. Абы и шыхьэту шапхэ пыухыклахэр кышщдгьэлъэгьуэнш кыкьлэлыкьлуэну лыхьэхэм.

Пэжу, языныкьуэ учебникхэм орфографическэ шыуагьэ гуэрхэр зэрыкьуамклэ тхыль тедзаплэри захуэу кьэтлыгьтэркъым. Ари кыкьжылапхьэщ.

2.2. 5-нэ классым и хрестоматиер

Етхуанэ классым хузэхалъхьа программэмклэ учебникыр кышщидзэу шытын хуеяш хэзыгьэгьуазэмклэ. Абы зы сыхьэт хухе, литературэм цыхум и гьашлэм шилэ мыхьэнэр, ар псалъэм и искуствэу зэрыщытыр яджын папшлэ, архьэклэ а материалыр кьэтш.

Адыгэ луэрыуатэм ехьэллэхэр зпыудауэрэ тхыльым итш. Напэклуэцл 24-26-хэм деж псысэмрэ шыпсэмрэ шытопсэлъыхьри, псалъитми я мыхьэнэр зыуэ кьелъытэж. Зыубзыху адыгэ псалъальэм зэритымклэ, псысэр луэрыуатэм и произведенэщ, кьэгупсыса лыхьужьхэмрэ кьэхьукьашлэхэмрэ теухуауэ; шыпсэр – псэушхьэм

ятеухуа таурыхыд. Псалгальэм итымклэ мыарэзы шыфэнуми тцлэрктым, ауэ нэхыфлу кышцлэжынур зым кытеувылэнырш.

Программэм кышыгыэльэгъуактым Кышокъуэ Алим и биографир яджын хуейуэ. Нтлэ учебникым шхьэ иту плэрэ, икли гугъу-сыгъуу тхауэ? Илъэс 11–12 хуэ сабийм дежклэ мыхьэнэуэ илэнуз сыту плэрэ мыпхуэдэ кьегьэклуэклым: «(Кышокъуэр зауэм) кыкдыжа нэужь, ар лэжыаш цлэныгъэ луэхумклэ министру, КПСС-м и Къэбэрдей-Балъкъэр обкомым и секретару. Ар лэжыаш Къэбэрдей-Балъкъэр АССР-м и Министрхэм я Советым и председателым и заместителу, Къэбэрдей-Балъкъэр АССР-м и Тхаклуэхэм я союзым и правленэм и председателу, СССР-м и Тхаклуэхэм я союзым и правленэм и секретару, СССР-м и литфондым и председателу. Алим делегату шыташ советскэ тхаклуэхэм я Етлуанэ Союзпсо съездым».

Тхыгъэхэр кышыыхаклэ, биографиэхэр шатхклэ, еджаклуэм и ныбжыр кьэлгытапхьэш, жыхуилэ принципыр мэлгьэлэж мыпхуэдэхэм деж.

Кышокъуэм и биографиэм и кьэтхэклыклэм дэдгъуам хуэдэ шыцлэныгъэ ялэщ адрей усаклуэ, тхаклуэхэм яйхэри зэрызэхэлъхьам. Зи биографии ямытхар Тамбий Бетлал, Кулиев Къайсын, Бештокъуэ Хьэбас сымэш, уеблэмэ ахэр кышцалъхуа илъэс дылэри кьэгъэлээгъуактым.

Щоджэнцлыкы Алий и Іэдакъэ кышцлэкла «Бранду» поэмэ-псысэр тхылъым зэрыхэтыр тэмэму кыдолгытэ, ауэ псалъэ закьуэтлэкъуэ зэгъэзэхуэжамэ хьунт. Псалъэм папшлэ, «батэр шлагъэхьей», «батэкьутэр егъэхьей» жылэклэр тэтэмкьым, зэрыжылэн хуейр мыпхуэдэуш: батэр шлагъэшыр, батэкьутэр егъэш.

Жаным Борис итха «Дышэ баш» поэмэ-псысэми зэгъэзэхуэжамэ нэхыфл жылэклэхэми ушыхуозэ. Апхуэдэш, псалъэм папшлэ, «Пхуэсхьумэну кьэклри си шхьэм...», Зэрыжалэ хабзэр: «Си гум кьэклри е си шхьэм кыхьэри». «Шлагъуэ мыклуэу шыр мэхьей...» Нэхыфлат мыпхуэдэу: «Куэд дэмыкыу шыр мэхьей».

Усыгэмрэ прозэмрэ зэклэлыгьэклауэрэ шытмэ, еджаклуэхэм дежклэ шлэшыгъуэр нэхь имыкыгурэ еклэуэклынуш, программэхэм кышыгыэльэгъуа луэхухэми ар хохьэ. Мы тхылъым зэклэлыхьэужыу игъэува хьуанц «Елбэздыкъуэ», «Бранду», «Дышэ баш» поэмэ-псысэхэр, абыхэм кьаклэлыкылу Пашлэ Бэчмырзэ, Мечиев Къазим, Щоджэнцлыкы Алий сымэ я усыгъэхэр. Гурылуэгъуэш усэбзэклэ

кыэлүэҥа апхуэдиз тхыгээр зэтремыгэхьамэ зэрынэхьыфыр. Мы кызэккэлэыккыа кьомым шыцу «Дышэ баш» поэмэ-псысэм и пэккэ прозуу тха таурыхь хэгъэхьамэ, нэхь езэгъыну кышцкыныц.

Гузэвэгъуэр, тхэмыцклагъэр, насыпаныагъэр темэ зыхуэхъуа «Текк бжэщхьэлум» жыхуиэ усэр езы Щоджэныцкыкым и нэгъуэщк усэккэ зэхьуэккэм арат, нэжэгужагъэ кыхьэщрэ ныбжышцкэм и псэм дахагъэр зыхригъащкэу, игъэгущхуэ.

Ккэрэф Мухьэмэд и тхыдэ «Мыщэри мэгушылэ» зи псалъащхьэм еджаккэуэхэм кыхахыфынккэ хьуну гъэсэныгъэр, шцэныгъэр гурылуэгъуэккым. Мыщэмрэ кхуэуплэщэмрэ я зэдэджэгъу-зэныккэуэккым шаккэуэр ккэлэоплэ, итланэ езыри ядогушылэри псори зэбгрожьж. Тхаккэуэм и гупсысэ нэхьыщхьэм ушцэупшцэмэ, жэуагыр кыпхуэгъуэтынуккым. Мыри тхыгъэ нэхьыфккэ зэрахьуэккэм арат.

Бицу Анатола и «Дахагъэ» усэм темэкли идееккы пыплъхьэн шымылэу, и гъэпсыккэккы хьэлэмэтщ, ауэ 5-нэ классым щеджэм дежккэ тынш хьуну кышцкыныккым. Абы и пкэм ибгъэуэ хьун усэ нэхь псынцлагъуэ Бицум и тхыгъэхэм мыз-мыгкы кыхьэбгъуэтэнуш.

Хьыткы Сэйдin и повесть «Нэхур кышцышцкэнэм» зи псалъащхьэм кыхьэхэа пычыгъуэхэм стиль и лъэныккэуэккэ зэгъэзэхуапхьэхэр хэтщ. Тхыгъэр зытепсэлъыхь куэхугъуэхэм уккэзыгъуэуцэбжь яхэтщ. Шапхьэ: зэныбжьэбгъу ныбжышцкытк – Хьэмидрэ Ануррэ губгъуэм докк, Анурхэ я гуэдз хьэсэр яхьумэну. Даушыншэу здэплъыркхэм, хьэсэм зы шу кыхьохьэ. Лпыр кьопсыхри бэжаккым мафкэ шцкдзэну яужь йохьэ. Ауэ а мурад бзаджэр ныбжышцкыткым зэпауд. Уадэрэ башккэ лы шцкпхьаджащкэм и шхьэр кыхураккытэхри «гызу шхьэдагъэуккыриехаш». Итланэ шцалитыр кьуажэм кыдыхьэжаш, зыри кьэмыхьуам хуэдэуи, «шхьэж и унэ ккэужыну унафэ ящккы зэккэрыккыжаш». Адэккэ тхыгъэм кыхьэщырккым зи шхьэ кьраккытэхам и куэху зэрыхьуар шцалэ шыккыуиткым яшцам уезыгъэгъуысэ ушцкэ методическэ аппаратым дежи щетаккым. Мыпхуэдэ шапхьэхэр 5-нэ классым дежккэ шапхьэ, хьэмэрэ зэран? Сэбэп хьуну фкэш шыгъуейш. Мы тхыгъэм нэхьрэ Кьагырмэс Борис и «Бру» рассказыр егъэджаккэу шыккыуэхэм нэхь яфкэхьэлэмэту яджынт.

Программэм кызэрышыгъэлээгъуамккэ, Шортэн Аскэробий и Цэдэккэщккэ «Атакэ нэужьм» рассказымккэ мурадыр зауэм нэхьрэ мамырыгъэр дапщэци зэрынэхьыфыр сабийхэм кьагурыгъэуцэ-

ныриц. Ар дэгъуэт, ауэ езы тхыгъэм гъэпсыкIэ, ухуэкIэ хъуам еджакIуэр дихъэхуу игъэгупсысэнун фIэщ шыгъуейщ. Шортэным и тхыгъэхэм нэхьыфI яхэбгъуэтэнущ.

5-нэ классым папщIэ хрестоматием адэкIн хужыпIэн иджыри бгъуэтынущ, псалъэм папщIэ, произведенэм я методическэ аппаратым дытемыпсэлъыхуу къэдгъэнащ, абы и лъэныкъуэкIэ дагъуэу хуэпщIын куэд къыпхуэгъэлъэуэнущ.

2.3. 8-нэ классым и «Адыгэ литературэ» учебникым теухуауэ

1998 гъэм Ержыб Аслъэн и автору «Эльбрус» тхылъ тедзэпIэм къыдигъэкIащ «Адыгэ литературэ» учебникыр, 8-нэ классым зэрыщеджэн тхылъу, ЩIэныгъэ IуэхухэмкIэ КъБр-м и министерствэм конкурскIэ къиштауэ.

Титул напэкIуэщIым деж мыпхуэдэуи итщ: «ЕгъэджакIуэхэмрэ адыгэ литературэр нэхъ куууэ зыдж еджакIуэхэмрэ папщIэ». Мыр, егъэджакIуэхэм папщIэ методическэ чэнджэщ яхуэхъуну тхауэ шытамэ, щхьэпэ зэрыхъунум шэч хэлътэкъым. Ауэ... Мис а «ауэр» нэхъ зэлкъыхауэ къэмыгъэлъэгъуауэ хъунукъым.

8-нэ классым адыгэ литературэм программэм хухихыр сыхъэт 68-рэщ. Мы классым и адыгэ литературэмкIэ хрестоматием – ишхьэкIэ къэкIуа Iыхъэм зи гугъу тщIам – и Iуагъыу (объему) шытын хуейр учетнэ-издательскэ лист бжыгъэу 17–17,5-рэщ. Гъэ еджэгъуэ псом ар еджакIуэ къызэрыгуэкIхэм яхуэгъэкъаруун къудейщ. Абы и щIыIужкIэ зи гугъу тщIы учебникыр еджакIуэхэм я дежкIэ хъэлъэщ (перегрузкэ хъунущ). Учебникым и Iуагъри инщ – учебно-издательскэ напэкIуэщI 17-м шIегъу. Iури (учебникымрэ хрестоматиемрэ) авторскэ лист 35-рэ мэхъу. А зэман мащIэм фIэкIа зыхухамыша 8-нэ классым щеджэм дежкIэ ар зэрыхъэлъэм гу лъытэгъуейкъым. КъымыдэкIэ, литературэмкIэ тхылъитI (учебникымрэ хрестоматиемрэ) уцыхуейр ар (литатурэр) историко-литатурнэ курсыр и лъабжьэу щаджым дежщ.

Историко-литатурнэ курсыр и лъабжьэу адыгэ литературэр школым щаджыр 9–11-нэ классхэр аращ. Апхуэдэуш зэраджыр, псалъэм папщIэ, урыс литературэри.

Адыгэ литературэр 8-нэ классым зэрыщиджыпхъэу къэувыр ли-

тературнэ кьеджэныгээр и льябжьэуш, урыс литературэр зэраджым ешхьу. А Іэмалым тету литературэр щаджыр 8-нэ классым и закьуэкьым. Абы кьышыщледзэ 5-нэ классым деж. «Ауэ кьыщеджэ урокхэр 5—8 классхэм зэрыщекІуэкІыр литературнэ кьеджэныгэм тетущ...» (н.42) шыжелэ иджыпсту зэрылажэ программэми. А классхэм зыхэшІэгьуэу, гъэхуауэ, хуабжьагъ ялытын хуейри зрагъэхьулэу кьеджэфу егъэсэныр кьалэн нэхьышхьэхэм шыщу шытщ. Программэм абы и шыхьэту мыпхуэдэу шыжелэ: «5—8 классхэм пщІэшхуэ шыхуашІын икІи хуэфашэ увьпІэ щиубыдын хуейщ еджакІуэхэр урокым кьыщегъеджэным.»

ЗэрыгурыІуэгьуэуши, 8-нэ классым художественнэ тхыгъэхэр, 9—11-нэ классхэм хуэдэу, кууэ щызэпкьрахьу шытыныр Іэмалыншэкьым, еджакІуэхэми апхуэдэу кууэ зэпкьрахын хуейуэ кьалэн ящыщІынри методикэ и лъэныкьуэкІэ тэмэкьым. Къатехьэлъэныгээр абы кьешэ.

ИщхьэкІэ кьэдгъэлъэгьуа щхьэусыгьуэхэр шыщыІэкІэ, тхылъыр зэшІэкьуауэ, мыхьэнэ зифэри зимыІэри кьемытхэкІауэ авторым зэхилъхамэ, аратэкъэ. ИтІанэ, пэж дыдэу, литературэр нэхъ кууэ зыджхэм кьагъэсэбэпынт, я зэманри кьытІэсэнт.

Тхылъым шыщІэныгъэу дэтІагъу псори кьэгъэлъэгьуа хьуну кьыщІэкІынкьым, сыту жьыпІэмэ, абы и Іыхьэ щанэр кьытхыкІын хуей хьунуш, щанхьэ хьысэну, ауэ языныкьуэхэм дыкьытеуыІэнц. Апхуэдэхьц:

1. Октябрь революцэмпрэ граждан зауэмрэ дуней нэхурэ гьашІэ хуитрэ щыхубэм кьахуихьа хуэдэу шыжыІа ідіыпІэхэм тхылъым ушрохьэлІэ. А темэм теухуахэр иджырей дуней еплъыкІэкІэ кьэлэуэтэжын хуейщ.

2. Художественнэ тхыгъэхэр щызэхуэхьэса 8-нэ классым и хрестоматием иту, ауэ абыхэм я анализхэр мы учебникым шумыгьуэту урохьэлІэ. Мис апхуэдэхэр: КІыщокьуэ Алим и рассказ «Мэджыт», Бемырзэ М. и «Лъахэ», «Уадыгэным кьыкІыр» усэхэр, Дыгъужь Къу. и «Бжьыхьэ псыдзэ» романым шыщ Іыхьэр. Бемырзэмрэ Дыгъужьымрэ я гьашІэмрэ я литературнэ лэжыгьэмрэ теухуа тхыгъэ кІэщІи итыпхьэт.

3. Хрестоматием имыту, ауэ учебникым щызэпкьрыхуауэ урохьэлІэ. Мис ахэр: КІыщокьуэ А. и «Колхоз шыгъажэм» поэмэр, ХьытІу Сэйдin зэрыщыту, и тхыгъэхэри щІыгьуу программэмкІэ

хагъэклэрэ пэт, граждан зауэм теухуа Щоджэншыкы Алий и «Ныбжыныцэ хахуэ» поэмэри. Къэдтгъэлъэгъуа произведенэхэм я анализри Хыггум теухуа тхыгъэри лейуэ итц тхылъым.

Адэклэ дытепсэлъыхьынщ учебникыр зэрытха бзэм. Апхуэдэ тхылъыр литературбзэ шэрыуэклэ мытхамэ, дауэ еджаклуэхэм я пашхэм зэриплъхьэнур? «Мы мыхъумышцлагъэхэр сыт зищлысыр?» – жалэрэ шцэупшцлэмэ, егъэджаклуэм жиэнур имышцлэу кьэнэнкы? Хъунщ, лей, луэхум шымышц куэд къетхэкламы зыгуэрурэ ублэклынщ, ауэ стиль и лъэныкыуэклэ, шцэныгъэ и лъэныкыуэклэ учебникыр «елъэбышауэмэ», ар я хуэмыхуагъщ, ялэрауэ, авторым, етлуанэу, лэрытхыр къабыл зышц УМС жыхуалэм, ещанэу, редакторым.

Гъушэрыпсалъэ дымыхъун шхьэклэ, къэтхьынщ шапхъэхэр, напэклуэщ кыздигтахэр япэ шцыклэ къэдгъэлъагъуэрэ.

Н.84-м. «Шумахуэ уэрэд желэ» рассказыым ехьэллауэ дыкъоджэ: «Мы рассказыыр 1955 гъэм адыгэбзэклэ Налшык кышцыдэклащ. «Фи пшэдджыкь фылуэ» жыхуицэ тхаклуэм и япэ прозаическэ тхыгъэхэр шцэзэхуэхьэса тхылъым иту, икци ар тхылъеджэхэм псыншцлэу зэщцалъысри заншцлэу цлэрылуэ хъуаш. Рассказыр нэхъри цлэрылуэ хъунымыклэ сзбэп хъуаш ар урысыбзэклэ зэралзэкыгу 1957 гъэм Налшык, 1962 гъэм Москва кызызрышцыдэклар. Иужьклэ рассказыр зыбжанэрэ адыгэбзэкли урысыбзэкли кыдэклащ...»

Анализ луэху зыхэмыл, еджаклуэр зыхуэмей, мыхьэнэ зимыцэ псалъемакыщ ар. Кцэщцлэу жыллэмэ, схоластикэщ, стиль мыхъу-мышцлэри хэтъжу.

Н.89-м. «...Галя хьыджэбз сырыху зэклушц. Абы и нитыр нащхъуэщ, и шхьэцыр сырыху дахэщ. Езыр хьыджэбз шцалэ дыдэу лэжыгыгъэшхуэ егъэзащцлэ, къалэнхэм кышцынэмышцла, Галя обществэннэ лэжыгыгъэшхуэ егъэзащцлэ.»

Жылэклэ тэмэмкыым.

Н.90-м. «Зэрытлгъагъуши, а псалъэхэм къагъэлъагъуэ абыхэм я зэхушцытыклэ дахэр дэтхэнэ зы цыхуми дежкци шапхъэ хъун хуэдэу зэрышцытыр. Апхуэдэ шцытыклэщ а образхэм худилэн хуей шцытыклэр».

Стилыр зэрымыхъуар – зы, Ержыбым образхэр кызызрыд-гурылуэн хуейуэ зытрикыуэр – тлу. «Апхуэдэуш а образхэр ди нэгү кызызрышцлэуэр», – жиэнэу хэтауэ плэрэ? Тхьэм ешцлэ.

Н.99-м. «Повестым хэт образхэр зэхуэдэкыым я дуней тетыхлэкли я хьэл-шцэнкли, я луэхушцлафэкли я лыгъэкли, я зэфлэкли

щытыклэкли, я хабзэкли я щытыклэкли. Араш ахэр гурыхыи шцэщыгъуи зышпыр».

Образхэр гурыхь, шцэщыгъуэ зышпыр кърибгъэлыгъуэну кърибжэкла псалъэхэр аргумент хъууэ плэрэ? Шэч кыгъыдохъэ абы.

Н.101-м «Хъэкъуным и сабиигъуэ гъащлэмрэ и литературно-творческэ лэжыгъэмрэ къыгуэпхи къыклэрыпчи мыхъуу епхаш Хъэбэзым и къэхъукъашцэ (природэ) гъуэзэджэм: Іэдниху, Нэужьыдзэ, Мытырэ бгыжъхэм, Инджыдж шыкы уэрым.»

Уеллалэми, апхуэдэ псалъэуха пхуэзэхэмылгъхэн хуэдизщ.

Н.103-м. «Егъэджакыуэ лэжыгъэм кыдзэкыуэ, Хъэкъуным иыгъаш «Тхакыуэ ныбжышцэ» зыфлаша литературнэ кружокыр. Абы хэт еджакыуэхэри и гъусэу ахэр зыбжанэрэ шылащ Псыхуабэ дэт «Лермонтовым и унэ шыкыум». Апхуэдэ зы экскурсием теухуауэ Н.Капиевым «Шэрджэс плъыжъ» газетым щитхыжауэ цытащ «Ты нам дорог и близок» жыхуилэ Хъэкъуным и усэ зэридзэклари а тхыгъэм хэтү.

Н.104-м. «Дызэрышыгъуазэщи, Хъэкъуным и тхыгъэхэр зэлэпах-зэлэпальхъу жьыми шцэми Хэкум шадж, къэралпсо тхылъеджэхэр зышыгъуазэ абы и тхыгъэхэри машлэжыым. Апхуэдэу шыт пэтми жыплэ хъунукъым тхакыуэм и гъащлэмрэ и литературнэ лэжыгъэмрэ хуэфашэ пшцэ хуэзышцэ псалъэ мы зэклэ ди литературно-художественнэ критикэм жилауэ, абы и тхыгъэхэр зэрыхуэфашэу зэпкърыха хъуауэ. Даун, ар ди критикэм и пашхъэм нобэ къиувэ къалэн нэхъ инхэм ящынц зыш, икли ар мыгувэу зэрызэщлэным дэ шэч кытетхъэржыым.»

Ишхэкклэ къэтхъа абзацитлри, уеблэмэ газет напэжыуэцлым ибгъэувэ хъункъым, учебник шыгъэтауэ. Тхылым и авторыр гушылащ жыплэнуги, абыи епхъжыым. Ярэби, сыту ди насыпт жьыми шцэми зэлэпах-зэлэпальхъу хэкум шадж тхыгъэ адыгэбзэклэ ятхамэ! Пцлы упсыклэми хабзэ гуэр илэ хъунщ. Ди литературнэ критикэм и пашхъэ нобэ къиувэ къалэн лъаплэу Ержыбым кылыгътэр-щэ! А къалэнри мыгувэу гъэзэщла хъуну дыкъегъэгугъэ. Тобэ Іистофрилахъ!

Н.106-м. ишхэкклэ зи гугъу тшлэм пызыщэ хъэтлщ мыри: «Шцэ-джыклакыуэхэм хуабжыу ягу ирихъаш «Бзылхугъэ шу шэху» повестыр, ди, жагъуэ зэрыхъуши, литературнэ критикэм абы хуэфашэ гулытэ мызэклэ хуишлэжыым. Апхуэдэу шыт пэтми, повестыр цыхубэм деж цлэрылэу шыхъуаш, ар жьыми шцэми, гурыхь ящыхъуауэ, псэклэ зэхашцэу зэлэпах-зэлэпальхъу ядж.»

Ярэби, критикэм гу щылыммытам шхъэусыгыуэ имылу пэрэт? Хъэкъунырат фыгуэ яхуэмылэгъуар, хъэмэрэ абы итхарат? Апхуэдэ уншлэм и жэуапу Ержыбым кытынур тхъэм ещлэ.

Н.110-м. «Айшэт фыгуэ ильагы и анэмрэ и псэм хуихъ и лъапсэмрэ япэлщлэху ильэсипшклэ хамэ щыплэм щылаш гугъуехъ зыкъомрэ хъэзаб зыбжанэрэ ишэчу.»

Бжыгэклэ кьалытэ категориекыым гугъуехъри хъэзабри. Гугъуехъащ, хъэзаб телъащ, жалэ; мо шапхъэу кьэтхъар жьэрыуатэбзэш.

Н.117-118-м. «Куэд зымыгъашлэу, куэд зылэжъа цыхухэм ящышщ Клуащ Бетлал. Хузэфлэклыну псори белджылы мыхъу щыклэ ар 1957 гъэм майм и япэ махуэм игъуэ нэмысу дунейм ехыжаш. Лъэпкыым фыгуэ ильэгъуа и усаклэ лэзэр Налшык и кхъэ шхъэхуэм щыщлалъхъаш. Нэщхъеягъуэшхуэу шытащ а махуэр. Гукъутэт абы и хъэдэм дэклуатэ цыхуишэ лэджэхэм я шыгъуэклар пльагъуну, ауэ ар шыхъэт техъуэрт цыхухэм абы хуалэ лъагъуныгъэ иным».

Учебникым итыпхъэмрэ имытыпхъэмрэ авторым хузэхэгъэклыу уи флэш пхуэщыркыым, кьэтхъа шапхъэхэм хуэдэхэм укъеджа нэужь. Ар зыхуитха ныбжьышлэм фэ кьрипльынклэ хъунумрэ и анэдэлъхубзэм гузэрыдзэ хуригъэщынклэ зэрыхъунумрэ кыфлэлэуэхуауэ узилэ.

Н.126-м. «Ритмыр – ар усэбзэм (ззэмызэ проземи) хэт макъ зэхуэдэхэм я шытыклэм кьытегъэзэжыныгъэрщ.»

Учебникыр зэхэзылхъар мыбдежым шыгуащ. Усэ сатырхэм хэт зэхуэдэ макъхэм кьытегъэзэжыныгъэр аллитерацэщ, ахъумэ ритмэкыым. Ритмэр усэм хэзылхъэр пычыгъуэ бжыгъэу сатырхэм хэтхэращ, псом хуэмыдэу ударенэ зытехуэ бжыгъэхэм я зэхуэдизыныгъэрщ. Къинэмышлауэ, «ритм», «социализм», «коммунизм» жыхуэглэ псалъэхэм хуэдэр адыгэбзэклэ тхын зэрыхуейуэ грамматикэм хабзэу зэрыщагъэувар мыпхуэдэуш: ритмэ, социализмэ, коммунизмэ.

Н.146-м. Балькър Фоусэт и поэмэ «Гугъэм и лъэрыгъ» жыхуишлэм теухуауэ Ерыжыбым и учебникым дыккышоджэ: «Мы поэмэр 1967 гъэм итхын иухащ Балькър Фоусэт, мыгувэуи ар Къэбэрдей-Балькър «Эльбрус» тхылтэ тедзэплэм 1968 гъэм адыгэбзэклэ кышщыдэклэщ. Поэмэм гуапэу лъушлэу шытащ тхылъеджэхэр, ауэ, ди жагъуэ зэрыхъуши, нобэр кыздэсым абы литературнэ критикэм хуэфашэ гулъытэ хуишлэкыым, ар зэрыхуэфашэклэ зэпкырыха хъуакыым».

Балькър Фоусэт и поэмэм теухуауэ хрестоматием дыщытепсэ-

лхыхым, кыхэдгъэщаш а произведенэр зэрылхэрыхыр. Ауэ мы иджыпсту кэтхъа псалъэхам зэрыщыжиэмкIэ, Ержыбым литературнэ критикэм зыхуегъэгусэ, Балькэр Фоусэт и поэмэм пщIэ хуамыщIауэ кьелытэри. НтIэ а пщIэмрэ шIыхымырэ дэнэ кыздиклыну езы произведенэр мыпщIэгъуалэм? Езы Ержыб дьдэри абы шыхэт тохуэ напэкIуэцI I5I-м деж. Мыпхуэдэу етх, поэмэр и фIагъ-леягъкIэ зэкърихыгурэ: «Гуацэнэ и образыр нэсу зэфIэгъуауэ шытын хуеяуэ кыпщохуэ, ауэ, ди жагъуэ зэрыхууши, а образыр аразы укыищIу зэфIэгъуа хуакъым, а образыр нэтхыса зэрыхыхуар хэт дежкIи гурыуэгъуэ ди гугъэщ.»

Зэрынэрылгагъуши, учебникым и авторыр шыхэт тохуэ поэмэр зэрыхыхэнэншэм; нытIэ, критикэм жиIэнуми упэмыплъэу апхуэдэ тхыгъэр школым и программэм хэбгъэкIмэ, щхъэ мыхъурэ?

Н.125-м. «Шэвлукъуэ Петри тэмэму гу зэрылхытаци, Къушхъэ СулътIан и IэдакъэщIэкI рассказхэм ущеджэкIэ зыхыумыщIэнкIэ Iэмал иIэкъым а тхыгъэхэр, абыхэм я сюжетхэр гъэхуарэ купщIафIэу пыплъхъэни пыпхыни щымыIэу, лей лъэпкъи пакIуи (?) хэмылгу ... зэрыщытым.»

Шэвлукъуэм жиIэр ищхъэкIэ кышыкIуауэ шыщымыткIэ, аби и цIэри щхъэ анализым деж кышыкIуэрэ, сыт хуэдэ мыхъэнэ иIэ хъурэ апхуэдэ псалъэмакъым?

8-нэ классым *напцIэ литературэмкIэ учебникым* дызэрыхуэмыарэзым и щапхъэхэр адэкIи цэ бжыгъэу кыпхуэхъынуш, ауэ абдежым щызэпыдгъэунши, ди гупсысэр абы и лъэныкъуэкIэ кызэщIэтIкъуэжынщ; *мы тхылъымкIэ ебгъаджэ хъунукъым, зэраныгъэ фIэкIа сэбэтынагъэ кыишэнукъым, зэрэбгъаджэ мыхъунум и щапхъэу зэхалхъауэ къэлытапхъэщ.*

III. ПСОРИ ДЫЗЫГЪЭПНЕЙТЕЙ ІУЭХУ

(1987 гъэ)

Адыгэ литературэр ди школхэм зэрыщрагъэджынуи программэм шытепсэлъыху КъБАССР-м и ТхакӀуэхэм я союзым щекӀуэкӀаш зӀушӀэ ин. Абы кӀрихъэлӀаш республикэм и тхакӀуэхэр, щӀэныгъэлӀхэр, ЩӀэныгъэ ІуэхумкӀэ министерствэм и лэжыакӀуэхэр, журналистхэр.

А зӀушӀэр кышщызӀуныхыи КъБАССР-м и ТхакӀуэхэм я союзым и председателъ, усакӀуэ Тхыгъэзит Зубер жӀащ: *«Нобэ дэ дыщӀызэхуэсар мыхъэншхуэ зӀэ Іуэхугъуэщ Ар школхэм ди лӀэпкӀэ литературэр зэрыщрагъэдджым фӀагъуу илӀмрэ ныкъусаныгъэу хӀлхӀмрэ къэтхутэу, ныкъусаныгъэхэр кызэхэкӀ цхъэусыгъуэхэр дыубзыхуу икӀи икӀэщӀыплӀкӀэ гъэкӀуэда зэрыхъуну щӀыкӀэм дытепсэлъыхыну арац. Абы илӀэныкъуэкӀэ дэ тегъэщӀанӀэ щӀыну ди къалэнщ КъБАССР-м ЩӀэныгъэ ІуэхумкӀэ и министерствэм ди пашхъэм кӀрилъхъа школ программэр, 1990 гъэ пӀӀондэ къагъэсбэпыну зытраухуар. Зы экземпляр закъуэ фӀэкӀ кыдамытами, а программэм нэхъыбэр фыкъеджаш, щыгъуази зыфӀщӀаш.*

Псоми зэрыгӀщӀэщи, ди тхакӀуэхэри, щӀэныгъэлӀхэри, уеблэмэ, езы егъэджакӀуэ дыдэхэри куэд шӀауэ аразы *щӀыркъым школхэм адыгэ литературэр зэрыщрагъэдджым и программэр зэрызыхагъхъам, зэрырагъаджэ тхылъхэм хагъэхъэ произведенэхэм я кы-хэхыкӀэм, нэгъуэщӀ куэдми. А учебникхэм кыдэкӀыгъуэ къэс зэхъуэкӀыныгъэ щӀагъуэ ямыгъуэтауэ ирагъэуэвж нобэрей зэманым, школ реформэр и гуащӀагъуэу щекӀуэкӀ ди лӀэхъэнэм зыми гъащӀэм къемызэгъыж произведенэ упщӀэншӀхэр. Ахэр зэхэзылъхъэхэм ди литературэм лӀэ быдэкӀэ хъуа тхакӀуэ куэдми нобэрей зэманым пӀджэж тхыгъэ хъэлэмэтхэми гулъытэ лӀэпкӀэ хуамыщӀу къокӀуэкӀ...*

Мис а Іуэхугъуэхэми, нэгъуэщӀ куэдми фӀэ физереплӀыр нехъэкӀ-къехъэкӀ лӀэпкӀэ хэмылӀу, нобэ кыжыфӀӀэну дыхуейт».

Апхуэдэ пэублэ псалъэхэм иужькIэ Тхьэгъэзитым чэзууэ псалъэ яритащ зылушIэм кырихьэлIахэм. Нэхъ зэщIокъуауэ кыдохъ абы кышыпсэлIахэм жалахэр.

Къэжэр Хъэмид. Сэ кызызэрысшыхъумкIэ, *школ программэм и лъабжэу цытын хуейщ дэтхэнэ лъэпкэ литературэм и лъэхъэнэ-лъэхъэнэкIэрэ кыкIуа гъуэгуанэр.* Псалъэм папшIэ, нобэрей къэбэрдей литературэм и зыужьыныгъэр мыпхуэдэ лъэхъэнэкIэрэ гуэшыпхъэш: 1) зауэм ипэ илъэсхэр (ар бгуэшыж хъунуш тIууэ – 20, 30 гъэхэр); 2) зауэ илъэсхэмрэ зауэ нэужь илъэсхэмрэ (1956 гъэм, н. ж. КПСС-м и XX съездым нэс); 3) 1956 гъэм кышыщIэдзауэ 1985 гъэм нэс (КПСС-м и ЦК-м апрелым иригъэкIуэкIа Пленумым нэс).

КПСС-м и ЦК-м 1985 гъэм апрелым иригъэкIуэкIа Пленумым кышыщIэдзауэ ди обществэм и гъашIэм зэхъуэкIыныгъэшIэ куэд игъуэтащ, Iэмал имыIу ахэр къэлъытэн хуейщ.

Дызытепсэлъыхъ программэм дэ щытлъагъуркыым, ищхъэкIэ зэрышыжытIам хуэдэу, сыт хуэдэ лъэхъэнэр сыт хуэдэ лъэхъэнэм кышыщIэдзэми е нухьжми. ЯзыныкIуэхэм деж тхакIуэм и творчествэр процесс екIуэкIым кыгуэча мэхуэ.

Къэтхьынш шапхъэ. 10-нэ классым щеджэхэм сыт щхъэкIэ егъэджын хуей япэ щIыкIэ Къардэн Бубэ и творчествэр, итIанэ KIуаш БетIал и творчествэр? Абыхэм я увыпIэр зэблэхъун хуейщ. Пэжщ, Къардэн Бубэ илъэсищIкIэ нэхъыжыщ KIуаш БетIал нэхърэ. Ауэ аракыым тегъашIапIэр. Ахэр хэлэжхъыщ къэбэрдей литературэм и лъэхъэнэ зэрызым. KIуаш БетIал зыхъэагъэр етIуанэ лъэхъэнэу 1956 гъэм нухырищ. Къардэн Бубэ и повестхэри рассказхэри дунейм кышытехъар абы иужькIэщ, 1956 гъэр аркыым, атIэ иужькIэщ. Ар нэгъуэщI лъэхъэнэщ. Сыт тхакIуэр езыр зыхэт литературнэ процессым кыххэпчу нэгъуэщI щIыпIэ щIэбгъэлэпхъуэнур?

А щIыкIэ дыдэм тету бгъэдыхъэн хуейуэ кызылгъытэ KIыщокъуэ Алим и творчествэми. KIыщокъуэ-усакIуэр щаджыпхъэш 9-нэ классым, KIыщокъуэ – прозакыр – 10-нэм. KIыщокъуэм и роман псори щитхари кышыдэкIари 1956 гъэм иужькIэщ. Абыхэм ди лъэпкэ прозэм и лъагагъыр къагъэлягъуауэ (1960–1980 гъгъ.).

НэгъуэщI Iуэхугъуэ зытIуши я гугъу сщIынут. Ди тхакIуэ нэхъыж зыбжанэм я цIэхэр программэ щызэхалхъэм яхуэмыфашэу IэщIыб ящIащ. Апхуэдэщ Налэ Жансэхъурэ драматург Тубай Мухъэмэдрэ. Псалъэм папшIэ, Налэ Жансэхуэ ЩоджнщыкIуэ Алий иужькIэ къэкIуэн хуейщ. Ар нэхъ тэмэмщ. Налэ Жансэхуэ къэбэр-

дей литературэм и япэ психологическэ повестым и автор кӱудей-кӱым, атлэ ар литературэм и теорием и зэхэублакӱуш, абы и цӱэм кӱыгуэхыплэ имыӱу епхаш ди республикэм литературоведенэмрэ художественнэ критикхэмрэ кӱызэрыщекӱам и тхыдэр.

Сэ кӱызэрысфӱлшымклэ, Щоджэнцӱкӱу Алий 9-нэ классым кӱыщылыс сыхьэт 14-м, Хьэхьупащӱэ Амырхъан хухах сыхьэт бжыгӱэм кӱахэкӱу Нало Жансэху и критическэ лэжыгӱэхэм сыхьэти 2, тхыгӱэхэм зы сыхьэт хуэдэ лыбгӱэс хьунуш.

Уэхьутэ Абдулхь сыхьэти 1, Гьуэщокӱу Хьусин сыхьэти 8, Щоджэнцӱкӱу ӱдэм сыхьэти 6 епту Къашыргӱэ Хьэпащӱэ сыхьэти 3 фӱклэ лыуымыгӱэсыныр екӱуркӱым. Гьуэщокӱуэми Уэхьутэми ялыс сыхьэт бжыгӱэм кӱыхэхуэ нэхь щӱалӱуэхэми тегушэн ху-ейуэ кӱыщӱэкӱынш.

Иджыри зы ӱуэхугьуэ. *Иджыблагӱэ сэ цыгьуазэ зысцӱац 9-нэ (иджыисту 10-нэ) классым папцӱэ кӱыдагӱэкӱа учебникхэм, Ер-жыб Аслӱэн зэхылхьауэ еянуэ кӱыдэкӱам. Анхуэдэ учебник еянуэ кӱыдэбгӱэкӱыныр кӱэгъэнауэ, япэу дунейм кӱытебгӱэхьэныр емыкӱу кӱызолътӱтэ, анхуэдицкӱэ бзэ шӱэныкӱуэкӱэ ар мыхьэ-нэшхуэу тхаци...*

Кӱэжэр Петр. Школ программэр шызэхалхьэкӱэ языныкӱуэ ав-торхэм ди усакӱуэхэм я усэ нэхьыфӱхэм я гугьу ямыщӱу, нэгьуэщӱхэр кӱыхах. Учебник зыгӱэхьэзырхэм дауэ фӱцӱыми, Що-махуэ Амырхъан и тхыгӱэу (прозэу) вгӱэлагьуэхэр прозэ хьуауэ дэ зыми ди фӱэщ фхуэщӱынукӱым. Амырхъан сыт шыгьуи кӱызэ-рылтыгӱэн хуейр сабий усакӱуэуш, усэфӱ зыбжанэ иӱэщ сабийхэм папцӱи, мис ахэр хэвгьыхьэ, хэвгӱэхьэнумэ.

Мыбдеж программэ зэхэлхьэу щӱэсхэм сывзупщӱыну сыхуейт: «Днэ шылэ тхакӱуэ Журт Биберд и прозэхэр, нэгьуэщ ди усакӱуэ куэдми я усэхэр. Ахэр сыт хуэдэ шхьэусыгьуэкӱэ программэм хэ-мыхьэну кӱанэр?»

Кӱэшӱу жысӱэнши, *ди кӱэбэрдей литературэм фӱуэ фыщыгьуа-зэкӱым, школ программэр, учебникхэр зэхэзылхьэхэ!*

Бештокӱуэ Хьэбас. Сэ заншӱу жысӱэну сыхуейш мыпхуэдэу: «Мы Тхакӱуэхэм я союзымрэ ди литературэмкӱэ школ программэхэр зэхэзылхьэхэмрэ яку иджыри кӱэс зыпщӱэныгӱэ лӱэпкӱэ зырдэ-мылтар, зэчэнджэщу зырышмытар араш дэ нобэ мыбдеж дыщы-зэхуэсыныр кӱызыхэкӱар».

Адэкӱэ, учебник зэхэлхьэкӱэм нэфӱ-нейгӱэ кӱыщыхэщ кӱохуэ

жыплэми, си гугъэмклэ, ушыуэнукъым. Апхуэдэу жьдэзыгъылэри Тхаклуэхэм я союзым хэт усаклуэхэр, гулътэншэу къанэу, зы тхыль флэкла къыдэзымыгъэклам и тхыгъи и биографии клэшли учебникым иту зэрыплъагъурш.

Мы дэ нобэ дызтэпсэлъыхь программэм и гугъу шытщлклэ, къыжылапхэщ эстетическэ гъэсэныгъэ жыжуалэм шыгъуазэ цыхум мыр зэрызэхимылъхар. Сэ си флэщу жызола. Адыгъбэзклэ езыгъаджэну егъэджаклуэм литературэм, шэч хэмылбу, гуыцк хуицфынц мы программэм еджэмэ. Программэр зэрытха бзэм утэпсэлъыхьмэ, цитатэр йобэкл, икхи нэсу зэдзэкла хъуакъым. Калъкэм етхъэлэ.

Программэм хагъэхьэ усаклуэхэм я гугъу шытщлклэ, дигу къемыуэу къанэркъым ди усаклуэ нэхъыжъхэм шыцу Агънокъуэ Лашэ учебникым зэрымтыр.

Нало Ахъмэдхъан. Ди школхэм я программэхэр цызэхалъхэклэ, ди тхаклуэхэм усаклуэхэм я произведенэу хагъэхьэм и нэхъыбэр илъэс тощл-цэщл ятэклэ ятхэхэрц. Абы шыгъуэми абыхэм я лэдэкъэщлэклым и флылэр гулътэншэу къагъанэ. Къынокъуэ Алим и щалтэгъуэм итха «Бгы лъапэхэм деж» поэмэрц еджаклуэхэм хуагъэлагъуэр. Апхуэдэуц зэрыбгъэдыхэр Щоджэнщыклу лэдэм и «Уэлбанэ дыгъэ», Къардэн Бубэ и «Десант», Къашыргъэ Хъэпашлэ и «Зы жэщ» произведенэхэр программэм шыхагъэхьэкли.

Щхьэ къащыгъуицэрэ программэр зэхэзылъхьэм нобэ «уей-уей» жызыгъылэу нэхъыжъхэм къаклэрымышуу тхэ ди тхаклуэхэр, усаклуэхэр? Абыхэм я шыфэлфыфэр къэзыгъэналуэ тхыгъэ хьэлэмэтхэр щхьэ ялэщлэгъупщыклрэ? Зи гугъу сщыр Тхьэгъэзит Зубер, Гъубжожуэ Лиуан, Мэзыхьэ Борис, Къэжэр Петр, Бицу Анатола, Къэшт Мухьэз сымэ хуэдэхэрц, нэгъуэщлхэрц. Программэм щхьэ увыплэ щимубыдрэ къэбэрдей литературнэ критикхэм?

Апхуэдэ упщлэ куэд къегъуэу зигугъу тщлы программэм и зэхэлъыклэм. Икхи ар гурылэгъуэщ. А упщлэхэм дэ дамыгъэплейтеуэ хъунукъым. Егъэлаеу тхыгъэ купщлэниэ куэдыуэ ди учебникхэм ижуауэ къогъуэгурыклуэ. Ирикъунщ ди шлэблэхэм я тхьэклумэр а тхыгъэ мыхъэнэншэхэмклэ зэрыдгъэузар! Ди литературэм зы илъэс нэхэрэ къыклэлъыклуэ илъэсым нэхъ зэрызиужьыми, ар къэрал утыку зэрихьами псори шыгъуазэ пэтми, шлэуэ, зэманым пэджэжу дунейм къытехэз тхыгъэхэм яхуэфашэ увыплэ программэм шаубы-

дыркбым. *Тегуишуауэ программэм хэгъэхъэн хуейиц произведенэ нэхъыфлу ди тхаклуэхэм иужьырей илгъэхэм ятхэхэр.*

Мыри жыслэну сыхуейт. *«Адыгэ литературэ» жытлэу учебникым зэрыфлэтищыр нэжу нлэрэ? Пцлыуэ шытмэ, тедвмыгъатхэ апхуэдэу тхылтым.*

Зэлущлэм кыпщипсэлъаш учебник зэхэлъхъэным елэжхэм ящыщ зы, Кэрэшей-Шэрджэсым кыикла шлэныгъэлл Дзэсэжъ Хъсанш. Къызэхуэсахэм абы хыбар яригъэщлэщ шэрджэс литературэр ди школ программэм гуагъэкължыну луэху къызэралэтамклэ икли абыклэ унафэ пыхыклэ шылэным зэрыпэлъэхэр къыжилащ.

Журт Биберд. Ди литературэр школым зэрыщаджым хэлъныкъусаныгъэхэм дытэпсэлъыхурэ дешащ. Нобэ дэ дыкъызэхуэсауэ программэм дызэрытэпсэлъыхыр тэмэму къызолъытэ. *Янэрауэ, сэ курыт школыр къызэрызухрэ илгъэс тлэщлэ пцлым шлэгъуащи, дэ школым дызэрыщаджда программэм зэхуэкължыныгъэу игъуэтэ шлагъуэ шылэу къысхуэщлэркбым. Ауэ шыхъуки, а зэман мымашлэм къриубыдэу къэбэрдей литературэр лэшу япэклэ бэкъуащ. Емфанэу жыслэну сызыхуейр мис а япэм къельхуж. Литературэм ину зыциуужьаклэ, сэ сызэрэплъымклэ, программэми лэмал имылэу къыхъищын хуейиц а зыужьыныгъэ инхэр.*

Заншлэу жыслэнщи, *программэм хагъэхъэ тхаклуэхэмрэ а тхаклуэхэм я тхыгъэу еджаклуэхэм яджын хуеймрэ къызэрыхых шлэклэм уризэгъуэмылын плъэкълркбым.* Программэм хагъэхъэнклэ мэхъу Тхаклуэхэм я союзым хэмыту, и творчествэкли къэбэрдей литературэм увыллэ гуэр щинубыдыну ауэ жыжъзуи хунэмыса тхаклуэ-усаклуэ гуэрхэр. Абы шыгъуэми, нобэ ди литературэм «уей-уей» шыжезыгъылэ тхаклуэхэр лэныкъуэклэ къагъанэ. Апхуэдэ шлэклэм шэч уегъэщлэ программэр зэхэзылхъахэм языныкъуэхэм деж я нэфлэ зышыхуэ авторым гулытэ лей хуащлэ.

Ержыб Аслээн газетым къытрагъадзэ статьяхэм ушеджэкклэ, «мыбыхэм, мобыхэм я тхыгъэхэр едгъэдджыркъэ» жи́лэу тхаклуэ гуэрхэм я цлэ кърилуэ хабзэщ. Ауэ программэм уеплъа нэужь, гу лъыботэ нэгъуэщым: абыхэм къалъысыр, урокхэм щаджым нэмышлэ къызэдджэн къахэкължыну нэхъ зыхуэфашэ тхыгъэхэр» жыхуилэ рубрикэрщ. Клэщлэ жыплэмэ, ар языныкъуэ тхаклуэхэр «къызэрагъапцлэ мывэушлэ» хъарзынэщ.

Иужьу жыслэну сызыхуейр мыращ. *Программэр, учебникхэр зэхэзылхъэхэм е я лэзагъэр хунэсыркбым произведенэ нэхъыфлхэр*

кыхахыну, е я лэжыгыэр ялэжлэужэгъуаши егугъуркыым Іуэхур зэрырагъэлэклэуэным. Апхуэдэхэм ди литературэм и «нэчыхыры» ятхыныр шагъэтмэ, си шхьэкІэ нэхъ кьезэгъыу кызыолытэ.

Нало Заур. Мы дэ дызтепесэлыхъ школ программэм и ІуэхукІэ сэ куэдрэ утыку сыкышыпсэлэну кысхуихуаш, ауэ дапшэми сэ жыслэри программэр зэхэзылхьэхэм жалэри зэтемыхуэу, дыз-гурымылуэу дыкьонэж.

Сэ кыызгурылуэр мыраш. ПэщІэдзэ классхэм литературэр зэрышаджыр литературнэ чтение жиІэуш, 8-нэ классым кыышышІэдзэри литературэм и тхыдэм, и мыхьэнэм тематикэкІи хэщыпыхьауэ йоклуэкІ. *Тематикэр Іуэхум кыхыхьа нэужыц хьуари-мыхьуари тхылым ицихуэр.*

Учебникыр зэхэзылхьахэм тхьэ шалуэж зыхуейм хуэдэ хуэдэ усэ ямыгъуэту. Арауи жалэ, псалэм папшІэ, *Мечиевымрэ Этезэ-вымрэ я усэхэр цІыхагъэхьэр.* Ауэ Іуэхур аракъэ, а зэрадзэкІ усэхэр зэдзэкІа хьуауэ пІэрэ? Абы фІыуэ егупсысын хуейкьэ?

АдэкІэ сэ сфІэкъбылкыым *ЩІэныгъэ ІуэхумкІэ министерствэм дызхуашэсрэ дагъэпсалтэ-дагъэпсалтэу, итІанэ езыхэм програм-мэр зэрыхуейуэ кыыцагъээнэжым деж.*

Шэрджэс тхаклуэхэр ди программэм хэкІыжу зэхызох. Ар пэжу шытмэ, дяпэкІэ тхаклуэ нэхьыбэм я цІэ кылуэн хуейш, тхыгъэ нэхьыбэ хэгъэхьэн хуейш учебникхэм.

ИкьукІэ хуэсакъын хуейуэ кызыолытэ еджаклуэ цІыкІухэм гукІэ зрагъащІэну усэхэр кыыцыхахкІэ. СыткІэ хуей шыкІухэр «Бранду» (ЩоджэныцІыкІу Н.) гукІэ зэрагъэщІэну? КІуаш БетІал и усэ «Си гьусэщ» жыхуиІэри гугъуш гукІэ зэбгъэщІэну.

Литературэм и тхыдэр щэбгъэдджкІэ, Бэдынокъуэ иужькІэ ЩоджэныцІыкІу Алий ухэмыхьэу, а тІум я зэхуакІ Агънокъуэ Лашэ, Абазэ Къамбот, Сижажэ Къылышыкъуэ сымэ дэтын хуеяш.

ПапшІэ Бэчмырзэ и усэхэм кыхэхын хуейр лирикэ нэххэр арш, псалэм папшІэ, «Псалтэ пэжхэр». ХьэхьупащІэ Амырхьан и усэхэу «Бэм кыфхуадэнкыым», «Жамборэ Щэуал» жыхуІэхэр къарууншэлэуш. ЩоджэныцІыкІу Алий и «Нанэр» мыбдеж щомыджыныр емыкІуш. Апхуэдэу программэм иджыри хэбгъэхьэ хьунт «ЛыкІуэ», «Къуалэжьхэр» усэхэри.

Литературэм и тхыдэр щаджкІэ нэхъ гу зэлъытапхьэр лэпкыым зыгуэр цІэуэ езыта, культурэм хэлхьэныгъэ хуэзыцІа ав-

Мы шапхъэхэм къамыгъэлаагъуэу пӀэрэ *политикэ набгъагъэ*, езы усэхэр (сатыр къыхэпхъуэтэ мыхъуу) зэрымыгуакӀуэм и гугъу дымышӀыхэм? Произведенэ лъэрымышхэм я шапхъуу учебникхэм итым я бжыгъэр машӀэкъым. Мыбдежым жытӀэну дызыхуейраш: и чэзу хъуаш *мыхъумыщӀэр хэдзауэ, хъуащӀа защӀэу учебникхэр зэхэлъхъэну. Программэхэр зэхэзылхъэхэр зыгуэрэм жиӀэм едӀуэн узимкъым.*

Къэгъырмэс Борис. Мыбдежым кыщыпсэлъахэм и зэрыжалаши, школ *программэр цызэхалхъэкӀэ Ӏэмал имыӀу кӀалъытэн хуейц ди литературэм и зыужьыныгъэр.* Ди жагъуэ зэрыхъуши, учебник зэхэзылхъэхэр абы щемыгупсысыр нэхъыбэш.

Иджы зэхалхъэ программэхэр зытещӀыхын хуейр ди литературэм зэрызиужьарщ, армышхумэ 50-гъэхэм тещӀыхъауэ зэхэлъхъэн хуейкъым...

ИтӀанэ мыри жыӀэну сыхуейт. Сэ кызызэрысфӀэщӀымкӀэ, ЩӀэныгъэ ӀуэхумкӀэ министрствэми ЕгъэджаӀуэхэм и я щӀэныгъэм щыхагъахъуэ институтми программэр ябз, ядри итӀанэш дытрагъэпсалъыхын дышызэхуашэсыр. Ар, дауи, къеззгъыркъым. ЗыгуэркӀэ дэри ди чэнджэщ фыхуейр пэжмэ, нэхъапэ фыкыдзупщӀын, фыкыдэчэнджэщын хуейш...

ЗӀушӀэм кыщыпсэлъахэщ илъэс куэд лъандэрэ школ программэ зэхэлъхъэным елэжьхъу, зи гугъу ящӀа программэм и авторхэм яшыщу Джаурджий Хьэттыкьэрэ Ержыб Аслъэнрэ. Абыхэм программэм и зэхэлъхъэкӀэ хъуам теухуауэ кызэхуэсахэм кӀрата упщӀэхэм жэуап иратыжаш, программэр ирагъэфӀекӀуэн лалщӀэ чэнджэщэгъу хъууэ кӀэпсэлъа тхакӀуэхэм, щӀэныгъэлӀхэм фӀыщӀэ хуащӀаш.

ЗӀушӀэм и кӀэухым, школ программэр зэхэзылхъэхэм захуигъазу, Тхьэгъэзитым жиӀаш: «Нобэ мыбдеж кӀрихьэлӀа тхакӀуэхэм и кӀримыхьэлӀами дызытепсэлъыхъа программэм теухуауэ жытӀэри жытӀэнури зыщ: тхыгъуэ адыгэбзэмкӀэ ятхам и фӀыпӀэр арщ хыхъэн хуейр программэм.

Фэ живоӀэ, иджыри зэ мы Ӏуэхум программэмкӀэ комиссэр хэплъэжын хуейуэ. Хэт сымэ хэтыр а комиссэм? Комиссэм хэтхэр щхьэхуэу, литературэр зи ӀэдэкъэщӀекӀ тхакӀуэхэр лъаныкъуэкӀэ кӀанэу иджыри кӀэс зэрэкӀуэкӀам хуэдэу дылажьэ хъунукъым.

Фэ кыволытыг учебникхэр шызэхэфлхьэкIэ фызыхуейм хуэдэу аразы фыкээзышыг тхыгээ фымыгъуэту. Ар шхьэусыгъуэкъым. Псалъэм папщIэ, мыбдеж кышызэхуэсахэм зы усакуи яхэткъым усэфI дьдэу зыбгъупщI зи тхыль кыххэфх мыхъун.

Араши, *тхакIуэхэри цIэныгъэлхэри нобэ дыкызэхуэсу ди гукъ-еуэ псор цыжытIар ди псалъэр ауэ сытми жьым едгъэхьыжыну аркъым. Дагъуэу хуэтицIа псори кьэфлхьыта нэужыц программэр дунейм кыицытегъэхьапхэр. Апхуэдэу а Iуэхум дыбгъэдыхэмэ, шэч хэмылгу, ди литературэр школхэм цезыгъэджхэми, ар зыдж еджакIуэ цIыкIухэми, дэри ди мурадыр кыдэхъулэниц. КIэщIу жьыпIэмэ, араш ди тхакIуэхэр зытемыкIыну».*

КІЭУХ ПСАЛЪЭ

Псалъапэми кызырышыхэдгъэщаци, адыгэ литературэр школм щегъэджыным и къалэн нэхъышхъэхэм щыщц еджакъуэхэр псалъэм и искусствэм – цыхубэ луэрылуатэмрэ литературэмрэ кууэ хэшэныр икхи ахэр и лъабжьэу школакъуэхэм я зэхэщыккым зегъэужьыныр, образнэ гупсысэккэм хуэузэщыныр, адыгэбзэм пццэ хуащц фыуэ егъэлъагъуныр. Литературэмккэ учебникхэмрэ хрестоматиехэмрэ я унэтлаккэ, программэхэр гъуазэ, тэмэм хъууэ плэрэ аткэ, а тхылъхэр хъарзынэу щытын папццэ? Мы лэжыгъэм кышщыдгъэлъэгъуа псоми дапхыплъыжмэ, программэхэр апхуэдизккэ тлорысэ хъуащи, «жъым дышщытхъуу щлэр къэтщтэнэу» хъэзыр дызэрыхъурэ куэд щлащ. Ауэ а «щлэр» щлэх дунейм кытехъэнэу плэрэ?

Ди лъэхъэнэм дэмыгъуэгурыккэуж программэхэмккэ зэхэлъхъа тхылъхэми я гуащлэр щлэккэщ, совет лъэхъэнэм, коммунист идеологиэм дэсэхъыжаш.

Иджыри зэ дапхырыплъыж хъуну кыдолгытэ литературэмккэ ди школ учебникхэмрэ хрестоматиехэмрэ хэтлэгъуа щыщлэныгъэхэм.

Адыгэ литературэмккэ хрестоматиехэм, учебникхэм дигу яхуэзагъэрккым мыпхуэдэ цхъэусыгъуэхэмккэ:

- 1) урыс литературэмккэ учебникхэм, хрестоматиехэм хуэдэу, дыдейхэр сурэт дахэхэмккэ гъэщлэрэщлаккым;
- 2) тхаккэуэхэм, усаккэуэхэм я биографиэ ккэщлэхэм я плккэ очерк ккыккылуэхэр зэгъэщлэгъуейуэ, лейуэ тхылъхэм кыщоккэуэ;
- 3) художественнэ тхыгъэхэми биографиэхэми ехъэллауэ упщлэ лей, мыхъэнэ зимылэхэм уащыхуозэ;
- 4) литературэм и теориэм ехъэлла материалхэр куэдылуэу кытщохъу, термин гуэрхэр тэмэму шызэпккырымыха щыплэхэми дыхуозэ;
- 5) тхъемыщккэагъэм, къулейсызыгъэм, зауэм, насыпыншагъэм теухуа тхыгъэхэр хрестоматиехэм шыкуэдылуэщ;

6) проза тхыгъэм кыхыха куэдылуэ гуклэ зэрагъэшлэн хуейуэ къагъэуэ. Усэхэр къэбгъанэу, апхуэдэу щхьэ шыпхьэ?

7) повестхэм, романхэм кыхахыурэ хрестоматиехэм хагъэхьахэм шыдэутыпшыккэ 1ыхьэхэр зытепсэлыхьыр клэшлэ къэзылуатэ тхыгъэ клэшлхэр (аннотацэхэр) къащыгъуышауэ йоклуэккэ;

8) нобэ ди цыхум ялэ хьуа дунейеплтыккэр къэлытауэ, шлэрышлэу тхыгъэшхуэхэр зэпкырыхыжын (анализ шлын) хуейш;

9) нужьрей илэси 10–15-м дунейм кытехьа художественнэ тхыгъэхэр къэлыта шыхьуаккым программэхэм, зэреджэ тхылэхэм;

10) учебникхэр зэрытха бзэр стиль и лэныкыуэккэ «щещлэ-кыуауэр» машлэккым;

11) зэребгъаджэ мыхьун тхылъ яхэтш учебникхэм, псалъэм папшлэ, 8-нэ классым хузэхалхьар.

Адэккн кыпытшэ хьунуш сабийхэм я ныбжьыр тэмэу къэмылтытауэ тхыгъэ гуэрхэм уазэрыхуэзэри, дин гъэпудыныр зи купшлэ нэхьыщхьэ хьу тхыгъэхэр хрестоматиехэм узим зэРамышлри, н.кь.

Ди учебникхэмрэ хрестоматиехэмрэ зэрадэтлэагъуши, ахэр шызэхагъэуэккэ, литературэм и пкыгъуэхэр мыхьуу, тхаклуэхэм я ныбжь, я шлэрылуагъ, я шыхь сыт хуэдэхэм нэхь тегъэшлауэ зэккэлыхьауэ шэч дагъэшл. Ар ныкыусаныгъэшхуэуи шымытынккн мэхьу, ауэ нэхьапэ шлыккэ литературэм и 1ыхьышым (прозэм, поэзиэм, драматургием) тешлыхьауэ тхыгъэхэр зэшхьэщыхарэ, итланэ мо традицие хьуа зэккэлыхьыккэр а 1ыхьэхэм кыщыгъэсэбэпамэ, нэхьыфлу плэрэт, жытлэу догупсыс.

Мор шлэрылуэщ, мыр апхуэдэккым жалэу кыштраупшлэм деж, даун, нэхьыщхьэр къэнэнуш: литературэм и клуэккэр, зыужьыккэр нэсу къэгъэлъэгъуа хьурккым.

Литературэм и 1ыхьыш мо зи гугъу тцлахэм нэмышл, хрестоматием хэбгъэхьэ хьуну кытцохьу ди критик нэхь пажэхэм я тхыгъэ нэхьыфлхэри.

Зэрырагъаджэ тхылъхэр тхэккэ, псэлэккэ пэжым я шапхьэу, флым я ф1ыжхэу, зыккн шэч зытрамыхьэж тхыгъэхэр шызэхуэхьэсауэ шытын зэрыхуейр гурылуэгъуэщ, ауэ дыдейхэм папшлэ апхуэдэу пхужылэнуккым. Луэхум и нэхьыщхьаплэр – нэхьыфл шылуэ

нэхыкIэ кыхэмыхынырш, лэпкэ литературэм и шытыкIэр, кы-
шежыар, здынэсар еджакIуэхэм, шIэблэм я нэгү нэсу кыш-
Iэгъэувэнырш.

ШышIэныгъэхэр нэхь мащIэ хууну кышIэкIынт, кытыдогъэ-
зэжри, – ди хрестоматие зэхэлхьэкIэр едгъэфIакIуэмэ, тхакIуэхэр
шыгъэльэгъуэн-шыгъэльэпIэным нэхьрэ, литературэм и шытыкIэр,
и зыужыкIэр къэгъэльэгъуэныр шынэхьапэ Iуэху бгъэдыхьэкIэр
япэ идгъэщмэ.

ТЕМАТИКА ПИСЬМЕННЫХ РАБОТ

1. Ди Луэрылуатэр школым зэрышаджым и Луэхуклэ:
 - а) 5–6 классхэм;
 - б) 7–8 классхэм.
2. Щоджэницькы А. и тхыгээр школым зэрышаджым и Луэхуклэ:
 - а) 5–8 классхэм;
 - б) 9-нэ классым.
3. Кыщокьуэ А. и лирикэр школым зэрышаджым и Луэхуклэ.
4. Кыщокьуэ А. и прозэр школым зэрышаджым и Луэхуклэ.
5. Ди драматургиер школым зэрышаджым и Луэхуклэ.
6. Шортэн А. и прозэр школым зэрышаджым и Луэхуклэ.
7. Щомахуэ А. и тхыгээр школым зэрышаджым и Луэхуклэ.
8. Теунэ Хь. и тхыгээр школым зэрышаджым и Луэхуклэ.
9. Гьуэщокьуэ Хьу. и тхыгээр школым зэрышаджым и Луэхуклэ.
10. Кыашыргэ Хь. и тхыгээр школым зэрышаджым и Луэхуклэ.
11. Щоджэницькы I. и тхыгээр школым зэрышаджым и Луэхуклэ.
12. Налэ З. и тхыгээр школым зэрышаджым и Луэхуклэ.
13. Налэ А. и тхыгээр школым зэрышаджым и Луэхуклэ.
14. Тхэггээзит З. и тхыгээр школым зэрышаджым и Луэхуклэ.
15. Бештокьуэ Хь. и тхыгээр школым зэрышаджым и Луэхуклэ.
16. Кыуаш Б. и тхыгээр школым зэрышаджым и Луэхуклэ.
17. Кэрэф М. и тхыгээр школым зэрышаджым и Луэхуклэ.
18. Кьэрдэн Б. и тхыгээр школым зэрышаджым и Луэхуклэ.
19. Уэхьутэ А. и тхыгээр школым зэрышаджым и Луэхуклэ.
20. Ди просветителхэм я творчествэр школым зэрышаджым и Луэхуклэ.
21. Пашлэ Б., Хьэхьунашлэ А., Налэ Ж. сымэ я творчествэр школым зэрышаджым и Луэхуклэ.
22. Дышэж М., Кларашэ Т. сымэ я творчествэр школым зэрышаджым и Луэхуклэ.

23. ХьэхъуашIэ Хь., Хьэкъун И., ХьытIу С. сымэ я творчествэр школым зэрыщаджым и IуэхукIэ.

24. Къэрмокъуэ М., Гъубжокъуэ Л., Къэжэр П., Бицу А. сымэ я творчествэр школым зэрыщаджым и IуэхукIэ.

25. Балькъэр Ф., Къагъырмэс Б., Хьэх С. сымэ я творчествэр школым зэрыщаджым и IуэхукIэ.

26. ШэджэхьэшIэ Хь., Жаным Б., Брат Хь. сымэ я творчествэр школым зэрыщаджым и IуэхукIэ.

27. Мыжей М., Уэрзей А., Уэхъутэ М., АбытIэ Хь., Журт Б. сымэ я творчествэр школым зэрыщаджым и IуэхукIэ.

28. Хьэгъундокъуэ Р., Махьсидэ З., Iутыж Б., Жылэтеж С., Дзэсэжь Хь. сымэ я творчествэр школым зэрыщаджым и IуэхукIэ.

29. ЩоджэнцIыкIу Н., Тамбий Б., балькъэр усаkIуэхэм я тхыгъэхэр школым зэрыщаджым и IуэхукIэ.

30. ТхакIуэ усаkIуэхэм я биографиер школым зэрыщаджым и IуэхукIэ.

31. ГукIэ зэгъэшIэн хуей усэхэмрэ пычыгъуэхэмрэ къызэрахахым и IуэхукIэ.

КОНТРОЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ ПО «НОШК»

1. Единое литературное образование?
2. Цели и задачи литературного образования?
3. Главная цель школы?
4. Ступени образования?
5. Цели и задачи изучения литературы на первой ступени образования?
6. Цели и задачи изучения литературы на ступени основного общего образования?
7. Цели и задачи изучения литературы на базовом уровне?
8. Критерии присвоения учебным изданиям грифов, допускающих их использование в образовательных учреждениях?
9. Учебные цели изучения предмета литературы на каждом этапе литературного развития?
10. Структурообразующие составляющие программы?
11. Чем обусловлено необходимость содержательного и структурного обновления программы по кабардинской литературе?
12. Как определяет программа практическую направленность обучения?
13. Главные условия отбора программных произведений.
14. Базовые понятия?
15. Чем отличаются программы V-VI, VII-VIII и IX-XI классов?
16. Что может меняться в программе?
17. Основные критерии отбора художественных произведений для изучения в школе?
18. Основные виды деятельности по освоению литературных произведений в школе?
19. Принципы вариантности в изучении литературы в школе?
20. Требования к уровню подготовки выпускников?

ПСАЛЪЩЭХЭР

ВВЕДЕНИЕ.....	5
ПЭУБЛЭ ПСАЛЪЭ	8
I. УЭРЫУАТЭР – ШКОЛЫМ.....	11
1.1. ГукIэ яусрэ гукIэ зэрахъу	13
1.2. Iуэрыуатэр – 7-нэ классым	16
1.3. Iуэрыуатэр – 8-нэ классым	36
II. ЛИТЕРАТУРЭР – ШКОЛЫМ	41
2.1. ЛитературэмкIэ программэхэр	42
2.2. 5-нэ классым и хрестоматьер	44
2.3. 8-нэ классым и «Адыгэ литературэ» учебным теухуауэ.....	47
III. ПСОРИ ДЫЗЫГЪЭПИЕЙТЕЙ IУЭХУ	53
KIЭУХ ПСАЛЪЭ.....	62
ТЕМАТИКА ПИСЬМЕННЫХ РАБОТ	65
КОНТРОЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ ПО «НОШК»	67

Учебно-методическое издание

Бакова Зера Хачимовна

НАУЧНЫЕ ОСНОВЫ ШКОЛЬНОГО КУРСА
(кабардинская литература)

Заведующий редакцией В. Н. Котляров
Художник Ж. А. Шогенова

Лицензия № 00003 от 27.08.99

Сдано в набор 06.02.07. Подписано в печать 07.02.07.
Формат 60х84 1/16. Бумага офсетная. Гарнитура Таймс.
Усл. печ. л. 3,57. Тираж 100 экз.

Издательство «Полиграфсервис и Т»
360051, КБР, г. Нальчик, ул. Кабардинская, 162

ООО «Полиграфсервис и Т»
360000, г. Нальчик, ул. Кабардинская, 19
Тел./факс: (8662) 42-62-09
e-mail: elbrus@mail.ru